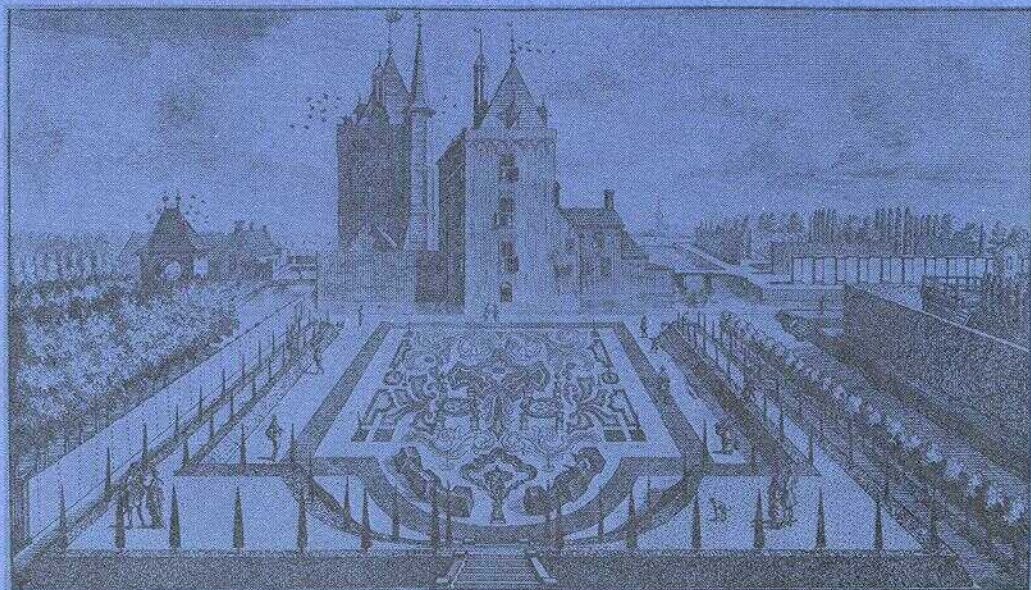

Bulletin KNOB

4

JAARGANG 74 | SEPTEMBER 1975

Inhoud

L. J. VAN DER KLOOSTER
Daniël Marot en de graaf van Wassenaer Obdam.
Rondom een brief uit 1711 135

A. G. SCHULTE
De Hervormde Kerk te Heumen 144

Kortere bijdragen

G. BERENDS*
Het Gasthuis in Wijk bij Duurstede 153

P. WIERSMA en H. JANSE*
De Oldehove in Leeuwarden 156

Archeologisch Nieuws 159

De Nederlandse Museumvereniging 166

De edukatieve taak van de Rotterdamse Musea 171
Mededelingen 175

* Bijdrage Rijksdienst voor de Monumentenzorg

Bulletin KNOB

Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, tevens orgaan van de Rijksdiensten voor de Monumentenzorg en voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, en van de Nederlandse Museumvereniging

REDACTIE dr. J. R. J. van Asperen de Boer (hoofdredacteur), jhr. dr. C. C. G. Quarles van Ufford, drs. H. H. van Regteren Altena, drs. A. G. Schulte (vanwege de Rijksdienst voor de Monumentenzorg)

REDACTIECOMMISSIE drs. J. F. van Agt, drs. R. C. Hekker, mr. J. Korf, ir. R. Meischke, dr. J. G. N. Renaud, prof. dr. C. L. Temminck Groll

REDACTIESECRETARIAAT Brouwersgracht
54 bv Amsterdam 1003 Telefoon 020-232109

Het *Bulletin KNOB* verschijnt in vijf afleveringen per jaar. Het wordt gratis toegezonden aan de leden van de KNOB en van de Nederlandse Museumvereniging. Jaarlijkse contributie leden KNOB f 25,—, leden KNOB en Ned. Museumvereniging f 15,—, verenigingen f 35,—, studentleden f 10,—. Giro 140380 van de KNOB te Utrecht. Losse nummers f 7,50 per aflevering bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden, tel. 071-146646

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 17 januari 1899

BESCHERMVROUWE *H.M. Koningin Juliana*

VOORZITTER *mr. dr. L. de Gou*

SECRETARIS *mr. P. J. van der Mark, De Poorters-
straat 22, Den Haag*

PENNINGMEESTER *G. A. P. van Helbergen, p.a.
Janskerkhof 22, Utrecht*

Ir. P. van Dun, drs. H. Halbertsma, J. H. van Mosselveld, mr. H. E. Phaff, drs. Meta A. Prins-Schimmel, dr. J. G. N. Renaud, ir. H. J. F. de Roy van Zuydewijn, drs. I. L. Szénássy, drs. W. H. Vroom

Bijdragen

Auteurs worden verzocht bijdragen voor het Bulletin KNOB in tweevoud te zenden aan de hoofdredacteur, Brouwersgracht 54 bv Amsterdam 1003. Een zorgvuldige voorbereiding van het manuscript vergroot de kans op een snellere opname; richtlijnen voor auteurs kunnen worden aangevraagd bij de redactie.

DANIEL MAROT EN DE GRAAF VAN WASSENAER OBDAM. RONDON EEN BRIEF UIT 1711

L. J. VAN DER KLOOSTER

Sedert Ozinga ons de betekenis van Daniël Marot als schepper van de Hollandse Lodewijk XIV-stijl heeft leren kennen¹, behoeft het geen betoog dat publicatie van nieuwe gegevens over deze vermaarde kunstenaar van belang blijft. Naarmate de archieven beter toegankelijk werden en uitgebreider konden worden geraadpleegd, zijn reeds verscheidene onbekende bijzonderheden gepubliceerd, een ontwikkeling die al ten tijde van Ozinga zelf is ingezet². Het lijkt daarom zeker verantwoord op deze plaats bekendheid te geven aan een onuitgegeven brief uit 1711, waarin niet alleen Marot genoemd wordt, maar waaruit ook de namen van enkele van zijn opdrachtgevers blijken. Tevens geeft dit aanleiding om enkele bijzonderheden mede te delen over de relatie van Marot tot de ontvanger van de brief Johan Hendrik graaf van Wassenaer Obdam (1683-1745) en wel nog voordat deze zijn prachtige huis aan de Kneuterdijk in Den Haag door Marot liet ontwerpen.

Bedoelde brief nu, die hier als bijlage in extenso is afgedrukt, is in april 1711 vanuit Amsterdam door Jacob Godefroy baron van Boetelaer (1680-1736) geschreven aan graaf Johan³.

Van Boetelaer vertelt hierin op wat satirische wijze over een bezoek aan het huis van Marot, die toen nog in Amsterdam woonde. Geschokt was hij door het furieuze optreden van mevrouw Marot. Wat ons evenwel meer interesseert is hetgeen wordt medegedeeld over het werk van de kunstenaar. De schrijver zegt dat dat was voor „La cour d'Angleterre, la cour d'Opdam, la cour de Frise, la cour de Boetelaer”. Wat hier bedoeld is met de hoven van Engeland en Friesland is duidelijk. Men leze Ozinga en andere schrijvers

¹ M. D. Ozinga, *Daniël Marot, De schepper van den Hollandschen Lodewijk XIV-stijl*, Amsterdam 1938.

² Bij voorbeeld Ozinga's bijdrage in *Kunstgeschiedenis der Nederlanden VIII, Achttiende Eeuw*. Zeist-Antwerpen 1964 waar hij op blz. 1460 en 1579 van mijn bijdrage „Ontwerpen van Daniël Marot voor het Huis Rosenberg te Voorschoten”, *Bulletin Kon. Oudh. Bond* (1962), 269 e.v. gebruik maakt.

³ De brief bevindt zich in het archief van kasteel Twickel. Ook verdere gegevens in dit artikel — voor zover niet anders vermeld — zijn ontleend aan het nog

er op na om te zien wat Marot verricht heeft voor koning-stadhouder Willem III en voor het stadhouderlijk hof in Friesland. Werkzaamheid voor de familie Van Boetelaer is voor zover ik weet tot dusver onbekend. Zolang niets anders blijkt, zal men deze mededeling slechts in verband hebben te brengen met het in de brief genoemde haardscherm, dat Marot voor Van Boetelaer ontworpen moet hebben. De wat overdreven aanduiding hiervan past bij de geest van deze brief. Met „la cour d'Opdam” is hier bedoeld de familie Van Wassenaer Obdam, een tak van het bekende geslacht Van Wassenaer⁴.

Ten tijde van het schrijven van bedoelde brief (april 1711) bestond de familie Van Wassenaer Obdam uit een gezin van vader, twee zoons en drie dochters.

Jacob baron, sedert oktober 1711 graaf van Wassenaer (1645-1714; afb. 1) was baanderheer van Wassenaar, heer van Obdam, Hensbroek, Spierdijk, Zuidwijk, Kernhem, Laage, Twickel, Wochmeer, Lennep en Wülffrath, ridder van de koninklijke Deense Orde van de Olifant, lid van de Hollandse ridderschap en diende het land als diplomaat en generaal. Van de beide zoons was de oudste, Johan Hendrik, ontvanger van de brief, toentertijd hoogheemraad van Rijnland en lid van de Raad van State, terwijl de andere aan de Leidse Universiteit studeerde. Zowel vader als de oudste zoon waren invloedrijke regenten in het regeringsbestel van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Maar buitendien waren beide mannen van smaak en wetenschap.

Blijkens onze briefschrijver werkte Marot dus in of vóór 1711 ook voor „la cour d'Opdam”. Inderdaad is een werkzaamheid van de kunstenaar

niet geordend gedeelte van het archief aldaar. Voor de mogelijkheid tot het raadplegen van dit archief wil ik gaarne ir. C. Brunt, Rentmeester van Twickel en zijn medewerkers van harte danken. De datering van de brief is vast te stellen door het daarin vermelde overlijden van mevrouw J. Schatter-Bon hetgeen plaats vond enige dagen voor 10 april 1711 (zie *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie*, XV (1961), 44).

⁴ H. G. A. Obreen, *Geschiedenis van het geslacht Van Wassenaer*, Leiden 1903 en *Nederland's Adelsboek*, XXI (1923).

voor de familie Van Wassenaer Obdam in die tijd vast te stellen. In die brief wordt reeds gewag gemaakt van een karos voor Johan Hendrik, waarover verder evenwel niets bekend is. Wel was er reeds door Ozinga de aandacht op gevestigd, dat Marot een ontwerp vervaardigd had voor een parterre in de tuin bij het kasteel Twickel, toen bezit van Jacob van Wassenaer. Het ontwerp komt voor in het in 1712 verschenen *Nouveau livre de parterres* (afb. 4) ⁵, zodat het in of kort voor dat jaar ontstaan moet zijn.

Er is evenwel nog een ander gebied waarop we Marot's activiteit voor Van Wassenaer kunnen vaststellen en waarop tot dusver nog niet de aandacht gevestigd is. Er bestaan namelijk boekbanden met het wapen van Jacob (afb. 3) waarvoor Marot het ontwerp gemaakt moet hebben. Deze banden maakten eens deel uit van de bibliotheek van Jacob, een bibliotheek die reeds jaren eerder de nodige vermaardheid had zoals blijkt uit een opmerking van Baudelot de Dairval: „Monsieur le Baron de Wassenaer Seigneur d'Obdam a une Bibliotheque nombreuse” ⁶. Het op die banden voorkomende wapen verraadt zo sterk de hand van Marot, dat we in hem de ontwerper ervan moeten zien. Op een console rust het eigenlijke wapen. Van achter de voet van het met de keten van de Oliphantsorde omhangen schild, verschijnen twee schildhouders. De weergave is geheel overeenkomstig andere wapenontwerpen waarvan het auteurschap van Marot vaststaat. Dezelfde wijze van plaatsing van de schildhouders en van het ornament onder het schild — inplaats van op een console wordt dit wel op een lopertje van hetzelfde model geplaatst — gebruikt de kunstenaar bij het tekenen van wapens op de frontons van enkele door hem ontworpen gebouwen. Zo is het te herkennen op ontwerpen voor het tuinhuis van Elseburg, van

het huis Rosenberg, van het paleis aan de Kneuterdijk. Vooral de overeenkomst met het wapen op een niet gepubliceerd ontwerp van laatstgenoemd huis is frappant ⁷.

Wanneer is dit stempel ontworpen en vervaardigd? In elk geval moet dat vóór het overlijden van Jacob van Wassenaer in mei 1714 geweest zijn. Nog een ander gegeven biedt de mogelijkheid om de tijd van ontstaan te bepalen, namelijk de wapenspreuk *MVTANDO NON MVTOR*, die op een lint onder het schild te lezen is. Nu is het merkwaardig dat op geen enkele andere afbeelding van het wapen van onze Jacob de spreuk voorkomt ⁸. Deze moet dus op een bepaald tijdstip aan het wapen zijn toegevoegd. Het lijkt aannemelijk dat dit is geschied bij de gelegenheid van de verheffing van Jacob tot rijksgraaf op 8 oktober 1711. Deze verheffing is verleend door de bekende keurvorst van de Palts, Johan Wilhelm en wel in zijn kwaliteit als vicaris van het keizerrijk na het overlijden van Jozef I. In het toen uitgereikte diploma kwam naar alle waarschijnlijkheid de spreuk voor het eerst voor ⁹. Het wapen voor de boekbanden van de bibliotheek van graaf Jacob zal derhalve tussen oktober 1711 en mei 1714 ontworpen moeten zijn.

Indien deze theorie over de tijd van ontstaan juist is, dan blijft nog de vraag of Jacob zelf het ontwerp door Marot heeft laten vervaardigen. Hij bevond zich namelijk in die tijd in het buitenland. Eind juni 1711 was hij naar Düsseldorf — de residentie van keurvorst Johan Wilhelm — vertrokken, waar hij tot in september 1713 zou blijven. Gedurende zijn afwezigheid beheerde in Nederland zijn zoon Johan Hendrik de uitgebreide bezittingen van de familie. Diens zorg breidde zich ook uit tot de bibliotheek. Zo bood Johan Hendrik zelfs persoonlijk op boekenveilingen, zoals bij voorbeeld die op 15 november

⁵ Opgenomen in de uitgave van zijn prenten uit 1712. Zie Ozinga, *Daniël Marot*, 153 noot 4 en P. Jessen, *Das Ornamentwerk des Daniël Marot in 264 Lichidruicken nachgebildet*, Berlin 1892 Nr. 245.

⁶ Baudelot de Dairval, *De L'utilité des voyages...* Paris 1692, II, 728. Ik dank dit gegeven aan mevrouw dr. I. van Gelder-Jost.

⁷ Gemeentearchief van Den Haag. Tekening Kneuterdijk klein no 56; zie Ozinga, *Daniël Marot*, 157 noot 1.

⁸ Zijn wapen — steeds zonder de spreuk — komt voor op zijn zegelafdrukken, waarvan mij zes verschillende typen onder ogen kwamen; op het randwerk van de kaart van Rijnland door Dou en Van Broeckhuysen, de uitgave van 1687; op de gegraveerde opdracht in

G. Kypselers de Munster, *Les Delices de la Suisse*, Leide 1714.

⁹ Of het toen uitgereikte diploma nog bestaat is mij niet bekend. Misschien bevindt het zich op kasteel Twickel. Een extract is gepubliceerd in *Genealogisch Heraldische Bladen*, II (1907), 29. Een copie bevindt zich in het Algemeen Rijksarchief, archief van de Staten Generaal nr. 6543. Ook het feit dat op het boekbandstempel boven het wapenschild een gravenkroon is weergegeven, duidt op een vervaardiging na de verheffing tot rijksgraaf, hoewel men bij het gebruik van rangkronen niet altijd even consequent was. Het komt mij evenwel voor dat Marot bij zijn ontwerpen in dit opzicht de in zwang zijnde heraldische regels juist hanteerde.

1712 in de grote zaal op het Binnenhof plaats vond¹⁰. Gezien nu deze bemoeiingen met zijn vaders boekerij, die hem trouwens bij testament van 1709 uitdrukkelijk gelegateerd was, is het goed mogelijk, dat de zoon het wapenstempel door Marot heeft laten ontwerpen.

Na de dood van graaf Jacob in 1714 kwam de bibliotheek dus aan zijn oudste zoon Johan Hendrik. Mogelijk is deze het stempel nog enige tijd blijven gebruiken, hoewel hij niet gerechtigd was tot het voeren van de keten van de Olifantsorde om het schild en het is de vraag, in hoeverre het hem paste ook van de spreuk gebruik te maken¹¹. Het stempel bleef daarna nog lang in de familie bewaard. In de vorige eeuw werd het weer voor de dag gehaald ten behoeve van banden van kerkboeken en brievenmappen¹² en misschien bevindt het zich thans nog op kasteel Twickel. Daar zijn bovendien nog belangrijke bestanddelen van de bibliotheek van graaf Jacob bewaard en een aantal boeken prijkt er nog met een band met het door Marot ontworpen wapen. Helaas is niet alles er meer. In 1750 en 1788 werden gedeelten van de boekerij geveild en zijn zodoende ook wapenbanden in andere handen geraakt¹³.

Dat het zoon Johan Hendrik was, die het ontwerp aan Marot toevertrouwd heeft, verbaast ons niet, als we zien dat deze reeds eerder aan een karos voor Van Wassenaer werkte en als we er op letten hoe veelzijdig zijn artistieke interessen waren. Want behalve wat hij door kunstenaars aan schoonheid wist te doen scheppen, was graaf Jan — zoals hij veelal aangeduid werd — een groot verzamelaar van alles wat het verleden aan moois en interessants had voortgebracht. Hij bezat een voor zijn dagen ongekend grote en veelgeroemde verzameling, misschien wel de grootste particuliere collectie die Den Haag ooit heeft be-

zeten. Behalve zijn bibliotheek omvatte deze ook een grote collectie antieke beelden en stenen, Japans en Chinees porselein en lakwerk, mineralen, tekeningen, een schilderijenkabinet, waarin niet minder dan elf Rembrandts, achttien Van Ostades en voorts werken van Rubens, Wouwerman, Fluwelen Brueghel, Jan Steen, Metsu, Dou en andere voorkwamen. Het is dan ook geen wonder dat, toen na de dood van graaf Jan, in augustus 1750 hiervan een groot gedeelte onder de hamer kwam, dit veel Engelse en Franse liefhebbers en handelaars naar Den Haag deed stromen¹⁴. Zijn verzamelingen waren in zijn huis aan de Kneuterdijk — eveneens Marot's schepping — opgesteld in een speciaal daarvoor bestemde galerij. De schilderijen hadden er hun plaats in een kamer „met groen moor behangen”.

De opzet van deze bijdrage laat niet toe uitvoeriger in te gaan op de activiteiten van graaf Jan van Wassenaer Obdam als verzamelaar, beschermmer van kunsten en kunstenaars en bouwmer. We beperken ons slechts tot zijn relatie met Marot omstreeks 1711. In dit verband lijkt nog een andere activiteit van de kunstenaar voor de Van Wassenaers aanwijsbaar.

De familie bezat namelijk in Wassenaar het oude kasteel Zuidwijk, of beter gezegd dat wat er van over was. De gebouwen daar stonden midden in een omvangrijk landgoed, waarvan bekend is dat er in de achttiende eeuw vermaarde tuinen waren¹⁵. Deze tuinen nu zijn door graaf Jan aangelegd. Zoals uit het hier onder medegedeelde zal blijken, heeft dat omstreeks 1711 plaats gevonden. Bij de daarvoor noodzakelijke ontwerpen moet Daniël Marot in de arm genomen zijn.

Over Van Wassenaers activiteit in die jaren bezitten we een getuigenis in enkele ongepubliceerde brieven van iemand die zeker tot oordelen

¹⁰ Archief Twickel. Brief van secretaris J. Fridel Müller aan Jacob graaf van Wassenaer, Den Haag 15 november 1712.

¹¹ Als ridder van de Johanniter Orde voerde Johan Hendrik om zijn wapenschild het lint met het Johanniter-kruis. De wapenspreuk trof ik bij hem nergens aan. Zie onder meer de verschillende afbeeldingen van het huis aan de Kneuterdijk waar zijn wapen op de gevel prijkte; zie voorts zijn wapen op het zogenaamde Baljuwhuis aan het Plein te Wassenaar en zijn zegelafdrukken. Johan Hendrik was op 30 september 1704 op slot Sonnenburg (bij Frankfurt an der Oder) tot Johanniter-ridder geslagen.

¹² Midden-negentiende-eeuwse brievenmappen vervaardigd door Dézévaux, Parijs, op kasteel Twickel.

¹³ De veilingen resp. 10-15 augustus 1750 (een exemplaar van de catalogus is gebonden bij de onder nr. 735 vermelde catalogus in F. Lugt, *Répertoire des catalogues de ventes publiques*, I, La Haye 1938 aanwezig op het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie) en 9 december 1788 (veiling boeken Jacob Jan graaf van Wassenaer. Exemplaar aanwezig in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag, onder nr. 4447).

¹⁴ W. von Both en H. Vogel, *Landgraf Wilhelm VIII von Hessen-Kassel*, München-Berlin 1964, 142.

¹⁵ S. J. Fockema Andreae, J. G. N. Renaud, E. Pelinck, *Kastelen, ridderhofsteden en buitenplaatsen in Rijnland*, Leiden 1952, 95; A. G. Bienfait, *Oude Hollandse tuinen*, 's-Gravenhage 1943, 255.

op het gebied van tuinen en lusthoven bevoegd was, namelijk *Johan baron van Arnhem, heer van Rosendaal* (1635-1716) zelf „een seer kundig Liefhebber van de Landmeet konst en *Bouwkunde*, mitsgaders de leidingen en sieraden van *Fonteinwerk*; waardoor Hij *Roosendaal* tot sulken grooten luister en Heerlykheid gebragt heeft, door het aanleggen van hoven, boomgaarden, wandelplaatsen en allerleye Fonteynen”¹⁶. Van Arnhem nu schrijft in april 1712 aan graaf Jacob van Wassenaer, die immers toen nog in Düsseldorf was: „Wij hebben in Hollant ons vermaect in het aengename geselschap van U hwgb. soon” (t.w. Johan Hendrik graaf van Wassenaer) „specialyc mede die mij het aengename embellissement van Zuidwijk heeft doen sien”¹⁷. En aan de zoon zelf bericht Van Arnhem een paar dagen later op 4 mei: „la mémoire que j'en reserve, me console tendrement en espérance que vous voudrez bien nous honorer par vostre presence icy. J'y ay grandement besoin de vostre bon conseil et ordonnance. Les embellissements de vostre ouvrage a Suidwyc me sont toujours agréablement dans l'esprit”¹⁸. Uit dit alles blijkt dus dat graaf Jan in die tijd aan de tuinen van Zuidwijk werkte — aan het kasteel zelf is nooit wat gedaan. Door het ontbreken van kaarten en afbeeldingen van de tuinen, beschikken we echter niet over voldoende informatie om te kunnen vaststellen wat er toen precies tot stand is gebracht. Er is evenwel een prent uit 1712 die een klein gedeelte van de omgeving van het kasteel laat zien en daarom in ons verband van belang is (afb. 5). Het is een gezicht op de zijkant van Zuidwijk gezien over een *parterre de broderie* met *plate-bandes* en aan drie zijden omsloten door *terrassen*. De as van het perk ligt precies in het verlengde van de centrale vensters in de woontoren van het kasteel, zodat men van de eerste of tweede verdieping van het huis een prachtig gezicht op de siertuin gehad moet heb-

ben. Vanaf een dergelijk hooggelegen punt komen trouwens de versieringen het best tot hun recht. Binnen het perk zijn behalve een droge kom en piëdestallen met bloempotten, onder meer versieringen in palmetten en arabesken te onderscheiden. Dergelijke figuren werden in de regel verkregen door combinatie van gras met gekleurd zand, steentjes en buxus. De functie van het sierperk stond in direct verband met het huis. Zowel de situering alsmede de constructie en de ornamenten duiden op het feit dat hier een tuinarchitect met ervaring werkzaam is geweest. Zal men hierbij onwillekeurig aan Marot denken, aannemelijk wordt het om hem als de ontwerper van de parterre van Zuidwijk te beschouwen, nu vastgesteld is dat hij juist in diezelfde tijd voor Van Wassenaer werkzaam is geweest. Een dergelijke parterre past trouwens geheel bij tot nu toe bekende ontwerpen van de kunstenaar. Dat men met recht documentaire waarde aan de prent van 1712 — hoe weinig fraai en zelfs stuntelig deze ook is — mag hechten, kan blijken uit enige bijzonderheden over haar ontstaan. De prent komt namelijk voor in het in 1712 verschenen boekje van dr. Gerard Goris, *Les délices de la campagne à l'entour de la ville de Leide*¹⁹. Goris nu droeg dit boekje op aan de verschillende leden van de familie Van Wassenaer en moet bovendien als „geneesheer van Rijnland” zowel graaf Jacob als graaf Jan persoonlijk gekend hebben. Trouwens enige jaren eerder had hij een gedicht *In Antiquissimam et Illustrissimam Wassenariorum Familiam* vervaardigd, waarvan hij een exemplaar vergezeld met tekeningen van de Burg te Leiden, Brittenburg en portretten van Claudius Civilus en een oude burggraaf, cadeau had gedaan aan graaf Jacob; het wordt nu nog op kasteel Twickel bewaard²⁰. Goris zal zich derhalve niet hebben kunnen permitteren een onjuiste weergave van Zuidwijk in zijn boekje op te nemen²¹. Nu is het opmerke-

¹⁶ J. d'Outrein, *Wegwyser door de Heerlykheid Roosendaal ofte Roosendaalsche vermakelykheden...*, Amsterdam 1718³; H. W. M. van der Wijck, „Het Heerlyk Rosendaal”, *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, 21 (1970), 9.

¹⁷ Archief Twickel. Brief van Jan baron van Arnhem aan Jacob graaf van Wassenaer, z.p., z.d. doch blijkens de inhoud in april 1712 te dateren.

¹⁸ Archief Twickel. Brief van Jan baron van Arnhem aan Johan Hendrik graaf van Wassenaer, Rosendaal 4 mei 1712.

¹⁹ G. Goris, *Les délices de la campagne à l'entour de la ville de Leide...*, Leide 1712.

²⁰ Het gedicht is door Goris op blz. 247-251 van zijn in de voorgaande noot genoemde boekje afgedrukt. Hij vervaardigde er drie handgeschreven exemplaren van. Het exemplaar voor Jacob van Wassenaer Obdam hangt thans in de bovengang van de linker vleugel van kasteel Twickel.

²¹ Zie Fockema Andreae, Renaud en Pelinck, *Kastelen... Rijnland*, (zie noot 15) blz. 58. Blijkens de Préface bezat de boekhandelaar Haak de etsplaten en vroeg toen Goris er een boekje bij te schrijven. Uit niets is mij gebleken dat de platen al eerder uitgegeven waren, zodat ze niet lang voor 1712 vervaardigd moeten zijn.

Afb. 1. Portret van Jacob graaf van Wassenaer (1645-1714). Schilderij toegeschreven aan Jan Vollevens.
(Kasteel Twickel)

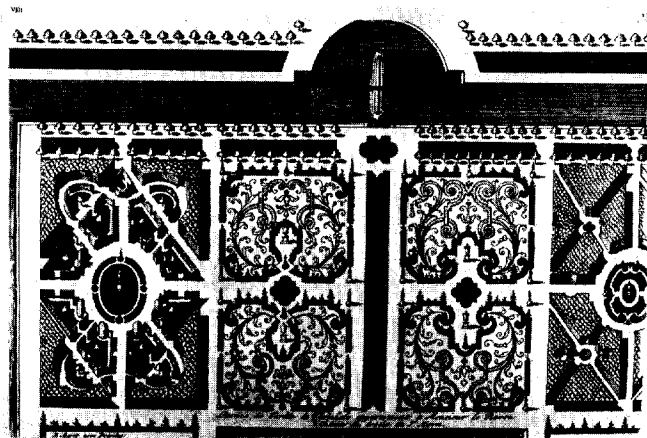
Afb. 2. Portret van Johan Hendrik graaf van Wassenaer (1683-1745). Zwartekunst-prent door Petrus Schenck circa 1703.

(Rijksprentenkabinet, Amsterdam)

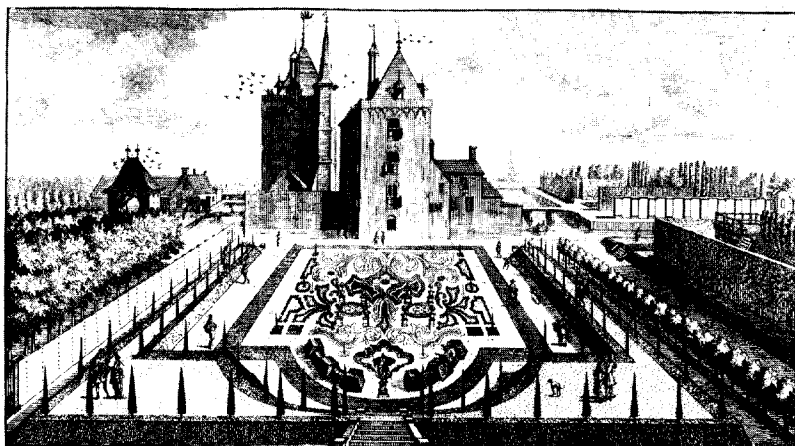
(voor de identificatie zie noot 38)

Afb. 3. Wapen van Jacob graaf van Wassenaer (1645-1714). Boekbandstempel uit zijn bibliotheek, ontworpen door Daniël Marot (hier toegeschreven).

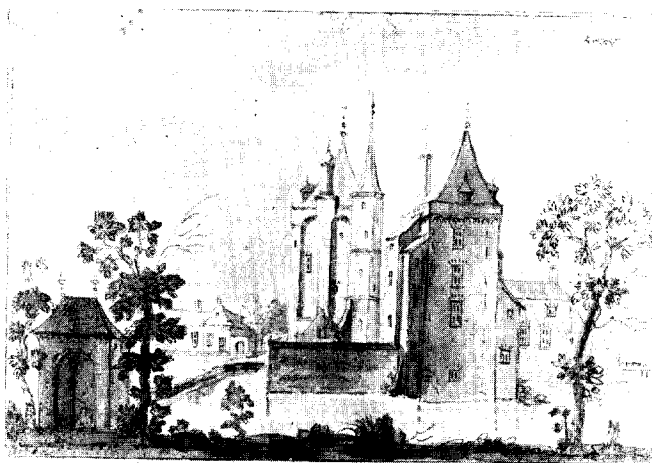

Afb. 4. Ontwerp voor een gedeelte van de tuin van kasteel Twickel, Gravure door Daniël Marot uit zijn *Nouveau Livre de Parterres . . .* 1712 (Jessen no. 245).

ZUIDWIJK.

Afb. 5. Gezicht op kasteel Zuidwijk te Wassenaar. Gravure (door J. Lamsveld) uit G. Goris, *Les Delices de la Campagne . . . de Leide*, 1712.

Zuidwijk et op Dam

Afb. 6. Gezicht op kasteel Zuidwijk te Wassenaar. Tekening. Copie door J. Stellingwerf. (Rijksprentenkabinet, Leiden)

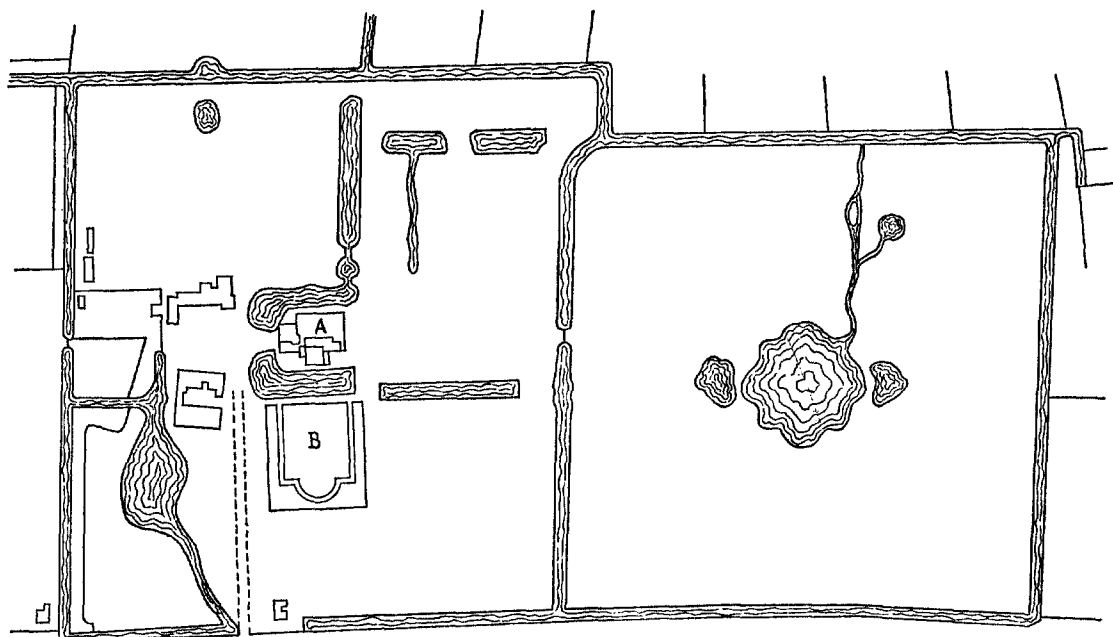

Fig. 1. Kaart van het landgoed Zuidwijk, gebaseerd op kadastrale opmeting circa 1973, met ingetekend de gereconstrueerde situatie van: A. het kasteel en B. de parterre. (Tekening T. Brouwer, 1975)

lijk dat, indien men midden over de gravure een streep zou trekken, er twee afbeeldingen ontstaan. De bovenste helft het gezicht op het kasteel, de onderste de *parterre de broderie*. De conclusie is, dat aan de prent twee afzonderlijke tekeningen ten grondslag liggen. Deze gedachte lijkt bevestigd, doordat er inderdaad van Zuidwijk een type tekening bestaat, die we nu nog slechts door copieën²² kennen (afb. 6), en die vrijwel geheel overeenkomt met de weergave op de bovenste helft van onze prent. Naar analogie moet dan ook een afzonderlijke afbeelding van de onderste helft de graveur ten dienste hebben gestaan. Het kan dan niet anders, dan dat dit het ontwerp voor de parterre was. Ongetwijfeld moet op het ontwerp het perspectief juist omgedraaid zijn geweest, namelijk vanaf de kant van het huis gezien. Dit verklaart dan tevens waarom de ornamenten binnen het perk op de prent er zo vreemd opgekomen zijn. Dat men zich de moeite getroost heeft een afbeelding van de parterre aan

die van het kasteel toe te voegen, wijst op het belang dat men daaraan op dat ogenblik hechtte. Zeker werd hier een bijzonderheid van Zuidwijk in beeld gebracht, die eerst kort tevoren ter plekke aangebracht zal zijn. De nieuwigheid ervan zou tevens volgen uit het feit, dat dergelijke *parterres de broderie* in onze streken eerst na het verschijnen in 1709 van het ook in ons land toonaangevende boek van A. J. Desallier d'Argenville, *Théorie et pratique du jardinage*²³ in de mode gekomen lijken te zijn. Voordien was er meer voorkeur voor de zogenaamde *parterre de compartiment*²⁴ (het perk verdeeld in secties, waarin de tekening zich symmetrisch herhaalt).

Bij deze ene parterre is het in die jaren op Zuidwijk niet gebleven. Staan ons verder nauwelijks afbeeldingen ten dienste, die ons een blik gunnen op de „koninglijke lusthoven en plantagieën”²⁵, zo geven ons wel andere berichten een indruk van de zorg waarmede men zich toen beijverde om het geheel te verfraaien. Zo werden

²² Onder meer in het Rijksprentenkabinet, Leiden.

²³ A. J. Desallier d'Argenville, *Théorie et pratique du jardinage*, Paris 1709.

²⁴ Op het naburige Duivenvoorde bevond zich achter het huis een parterre de compartiment. Kort na 1708 werd deze bij de vernieuwing van de tuinen gewijzigd

in een parterre de broderie.

²⁵ Aantekening van A. de Haen in het handexemplaar van L. Smids, *Schatkamer der Nederlandse oudheden*, Amsterdam 1711. Bibliotheek Rijksprentenkabinet, Amsterdam nr. 58 F 26.

er zelfs beelden in Italië gekocht. Op 31 januari 1713 krijgt graaf Jacob — nog steeds in Düsseldorf — bericht uit Den Haag, dat „De beelden die d'heer Capitein Cleyburgh zaliger voor U Excellentie in Italië heeft gekocht, zijn albereyts op Zuytwijk aengekomen, bestaende in twaelf borststukken op pitestaele zijnde Roomsche Keyzers en twee formele beelden, sijnde een saerter en een saerterinne, alle levensgroot van marmarsteen, die te samen komen te kosten f 299:13:— met d'onkosten daerop gevallen . . .”²⁶.

Ook in later jaren zou graaf Jan steeds aan het park van Zuidwijk blijven werken. Hier zij slechts vermeld dat er vervolgens een tuintheater gebouwd werd, een badstoof en grotten, waar onder meer G. B. Luraghi aan werkte²⁷. Voorts waren er vijvers, gras- en bloemperken, doolhof en een speelhuis. Meer dan veertig jaar zwaaide de Zweed Sven Wittbaum er de scepter als tuinman; diens roem was zo groot, dat hij elk jaar leerlingen, zelfs buitenlanders, bij zich had²⁸. Geen wonder dat Zuidwijk een trekpleister werd voor bezoekers, die zich in de meest lovende beoordingen uitlieten. Berichten uit 1734 en 1746 roemen nog de „weergalooze tuinen” en in 1759 wordt gezegd dat „het werkelijk het mooiste was, dat ik in Holland zag”²⁹. Wat anderen er ook van vonden, het was in de eerste plaats de geliefkoosde buitenplaats van graaf Jan zelf, waarheen hij zich zo vaak als mogelijk vanuit

Den Haag begeeft met zijn „équipage de campagne” voorzien van zes paarden, soms met vrienden, en soms met zijn zusters, zoals met de twee oudste in april 1723 „pour dissiper un peu notre chagrin”³⁰, toen de jongste zuster op het punt stond om tegen de zin van de familie te trouwen. We leren Van Wassenaer kennen als een liefhebber van het buitenleven en van tuinen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat er een goede relatie bestond tussen graaf Jan van Wassenaer en Jan baron van Arnhem heer van Rosendaal, die in een dankgedichtje voor een verjaarsgeschenk de graaf dan ook aanduidt met „Heer Jan van Suidwijk”³¹. We zagen reeds dat Van Arnhem zich lovend uitliet over wat Van Wassenaer op Zuidwijk aan de tuinen verfraaid had en dat hij hem zelfs voor advies op Rosendaal vroeg. Of dit werkelijk gebeurd is, staat niet vast. Opmerkelijk is in dit verband wel dat dit contact er blijkbaar niet toe geleid heeft, dat er in die jaren op Rosendaal ontwerpen van Marot uitgevoerd zijn³². In elk geval kwam graaf Jan graag op Rosendaal, zelfs nadat Van Arnhem was overleden († 12 december 1716). Zo was hij er op 25 september 1718 toen hij vanuit Rosendaal aan zijn hartsvriendin, de gravin van Portland schreef: „et comme j'avois resolu de faire un tour icy pour venir voir peustestre pour la dernière la bonne Madame de Rosendael, j'ai cru estre mieux en estat d'avoir l'honneur de vous repondre la

²⁶ Archief Twickel. Brief van J. Fridel Müller aan Jacob graaf van Wassenaer, Den Haag 31 januari 1713.

²⁷ Zie over de stucwerker G. B. Luraghi laatstelijk C. W. Fock, „Willem van Mieris als ontwerper en boetseder van tuinvazen”, *Oud Holland*, 87 (1973), 38-39 en de daar vermelde literatuur.

²⁸ Sven Wittbaum wordt reeds in 1730 als tuinman vermeld, aanvankelijk ter assistentie van de oude tuinman Tieleman Holsteyn (zie Algemeen Rijksarchief, Rechterlijk archief Wassenaar nr. 42 folio 114). Op 17 juni 1775 doet Cornelia Ligtenberg aangifte te Wassenaar van het overlijden van haar man „Sven Wittbaum”.

²⁹ G. W. Kernkamp, „Bengt Ferner's Dagboek van zijn reis door Nederland in 1759”, *Bijdragen en mededelingen Historisch Genootschap*, 31 (1910), 495-496.

³⁰ British Museum, Department of Manuscripts, Egerton Manuscripts nr. 1711, brief van Johan Hendrik graaf van Wassenaer aan de gravin van Portland (zie noot 32), Zuidwijk 6 april 1723. Het betrof hier het huwelijk van Isabella Emilia Charlotte gravin van Wassenaer die op 2 mei 1723 zou trouwen met Guy Pape markies de St. Auban. Zie over dit huwelijk o.m. P. Geyl, „Een opvoeding in de achttiende eeuw”, *Bijdragen voor de Vaderlandsche Geschiedenis en Oud-*

beidkunde, 5e reeks, deel 9 (1922), 252 en 253.

³¹ Archief Twickel. Het gedichtje luidt:

't Spreecwoort heeft groot abuis, van dat alear
de dwasen
srijven haer poesie en namen op de glazen
Heer Jan van Suidwijk, 'k meen Heer Jan van
Wassenaer
die toont claer als de son, dat 't spreecwoort
is onwaer

Appellez vous cela des prunez? is 't een teken
van dwaesheyte, met een glas Jan Gerrits te besteken
Ick meen wel neen, o neen! want comt mij van
een hant

van een vol opgepropt en opulent verstant
Au premier jour de May, naer d'oude stijl gerekent
is in mijn almanack, met een root krijt getekent
dat men sonder dwaesheyte op het glas schrijven can
waer voor drie dames danc, en mijn waerde genan.

Jan Gerrits van Arnhem

³² H. W. M. van der Wijck, „Het Heerlyck Rosendael” (zie noot 16) blz. 19. Volgens de schrijver is als het enige door Marot onder het bewind van het echtpaar Van Arnhem-Van Arnhem verrichtte werk te beschouwen het zogenaamde Koningshuisje uit 1702.

teste remplye des doux murmures des fontaines, que des turbulentes agitation des affaires de l'Europe" ³³. Maar ook op Zorgvliet, het bekende landgoed van de Portlands bij Den Haag, bracht graaf Jan menig uur door. Dichter bij huis dan Zuidwijk, had hij in juni 1719 van de gravin van Portland, die zelf in Engeland verbleef, toestemming gekregen er gebruik te maken van „une chambre pour y boir mon thé de temps à temps" ³⁴. In juli 1723 is hij daar bijna elke dag, of zoals hij zelf aan de gravin schrijft op 6 juli: „j'ai passé presque toute la semaine de dévotion à Zorgvliet. J'y fus samedi toute l'après disnée. Votre chambre me servi d'oratoire" ³⁵. Geen wonder dat Van Wassenaer, die Zorgvliet toen min of meer beheerde, zich ook met het park bemoeide. De zoon van de gravin schrijft daarover op 18 mei 1723 aan zijn moeder: „I am sure you will like it better now then ever, because of some things Count Wassenaer has chang'd and other places he has planted where there was nothing, which have not a little improved this place" ³⁶. Iemand die zoveel waarde aan het buitenleven hechtte, moet toen hij ervoor stond de tuinen van zijn voorouderlijk kasteel te

verfraaien, de beste tuinarchitect die beschikbaar was voor zich hebben laten werken. Wie was dat omstreeks 1711 in Holland anders dan Daniël Marot? De ontwerper immers in die zelfde tijd en voor dezelfde familie van een parterre bij kasteel Twickel, van een wapen voor boekbanden en een statierijtuig. Bovendien was het Marot die een jaar of vijf later uit Amsterdam gehaald werd, toen graaf Jan, na het overlijden van zijn vader, begon aan de verwezenlijking van reeds lang gekoesterde plannen om een nieuw huis te bouwen in overeenstemming met zijn „geboorte en digniteit".

Onze kunstenaar was echter niet de enige van wiens diensten de graaf voor zijn creaties gebruik maakte. Want toen in 1725 voor de tuinen van het in 1723 gereedgekomen huis aan de Kneuterdijk de parterres ontworpen moesten worden, was het niet Marot, maar de inmiddels opgekomen Pieter van Call, die de opdracht kreeg ³⁷. Zo hebben we in Van Wassenaer weliswaar niet de grote beschermer van Marot, maar wel de man van smaak te zien, die waar nodig gebruik wist te maken van de beste talenten die voorhanden waren.

³³ Egerton Manuscripts nr. 1711, brief van Johan Hendrik graaf van Wassenaer aan de gravin van Portland, Rosendael 25 september 1718. Lady Portland is Jane Martha Temple (1672-1751) weduwe van Hans Willem Bentinck, eerste graaf van Portland. Zie over haar relatie met Van Wassenaer het in noot 30 genoemde artikel van P. Geyl.

³⁴ Egerton Manuscripts nr. 1711, brief van Johan Hendrik graaf van Wassenaer aan de gravin van Portland, Den Haag 15 juni 1719.

³⁵ Egerton Manuscripts nr. 1711, brief van Johan Hendrik graaf van Wassenaer aan de gravin van Portland, Den Haag 6 juli 1723.

³⁶ Egerton Manuscripts nr. 1711, brief van Willem Bentinck aan de gravin van Portland, Zorgvliet 18 mei 1723.

³⁷ Blijkens de door Pieter van Call ingediende nota had hij van 24 mei tot en met 25 juni aan de parterres getekend (archief Twickel). Zie over Van Call o.m. Ozinga, *Daniël Marot*, blz. 167 en 168 en A. Bienfait, *Oude Hollandsche tuinen*, blz. 135.

³⁸ Doordat in het onderschrift onder de prent van Schenk (zie afb. 2) geen datering en voornaam van de

voorgestelde baron Van Wassenaer Obdam junior vermeld zijn, wordt de mogelijkheid opengelaten er een portret in te zien van Johan Hendrik van Wassenaer Obdam (1683-1745) dan wel van zijn jong overleden oudere broer Jacob Adolf (1677-1695). Op grond van het feit dat Johan Hendrik op 6 april 1703 in het *Album Amicorum* van P. Schenk zijn naam schreef (Universiteits Bibliotheek Leiden, hs. Letterkunde 903 fol. 15) en dergelijke inschrijvingen meestal ongeveer samenvielen met de vervaardiging van de portretprenten (zie *Oud Holland*, 22 (1904), 146 e.v.) dateer ik het portret op circa 1703 en beschouw het als de uitbeelding van *Johan Hendrik*, hetgeen ook gezien de leeftijd en kleding van de voorgestelde, lijkt overeen te stemmen. Vergelijking met het portret door Douven op Twickel, dat Johan Hendrik heet voor te stellen, heeft weinig zin, daar dit persé een ander weergeeft. Bovendien lijkt onze identificatie bevestigd door het feit dat een bepaalde samenhang schijnt te bestaan met de prent van P. Schenk het portret weergevend van Van Wassenaer Obdam senior (Van Someren 6066) dat tussen 1699 en 1701 ontstaan is.

BIJLAGE

Brief van Jacob Godefroy baron van Boetzelaer aan Johan Hendrik baron van Wassenaer, begin april 1711

Monsieur

L'Amitié etant sans contredit un des plus doux liens de cette chienne de vie, on fait fort bien de ne la laisser point enfriché; c'est ce qui m'a déterminé à vous communiquer plusieurs choses de la dernière importance, qui viennent d'arriver dans cette charmante ville d'Amsterdam. Primo, c'est à dire en notre langue premièrement. Vous scaurés que Daniel de Marot m'a apportté; mais avant que d'aller plus loin il sera bon de vous dire qui est ce Daniel Marot, C'est un françois de France, voila qui est pour sa nation, quant a sa profession c'est un Architecte qui a plu à plusieurs Cours par son adresse et par son sçavoir, à la cour d'Angleterre, à la Cour d'Opdam, à la cour de Frise, à la cour de Boetzelaer, et avec tout cela il faut que je vous dise en secret, et par forme de paranthese qu'il n'en est pas plus riche: mais continuons son portrait; réfugié qu'il étoit dans ces bienheureuses provinces, nud comme la main, l'envie lui prit de tater un tantinet du mariage; il prit donc femme, femme flamande femme Amsterdamoise, c'est à dire ni plus ni moins qu'une Diabliesse incarnée, entre plusieurs échantillons que je n'ai que d'ouïr dire, il faut que je vous dise ce qui m'est arrivé dans son petit taudis ces jours passés: (Ex unque Leonem) j'étois à causer avec le dit Marot sans songer à malice quand tout d'un coup on frappe à la porte d'un ton un peu plus haut que le maître du logis n'a coutume de faire dans ce pais: j'entendis d'abord une certaine voix glapissante qui dit Ou est mon mari? Maman dit un des Enfants Mon Papa est la dedans qui a compagnie, comment compagnie dit la dame toute en furie et ouvrant la porte de la chambre ou nous étions, comment l'entendés vous, lui dit elle d'un air furibond, moitié françois moitié flamand, vous êtes la a ne rien faire, pendant que vous me faites auroire; ... M'amour dit

alors Daniel Martir-Marot, je veux dire c'est Mons. De Boetzelaer qui est venu lui meme m'ordonner de faire ... Quoy lui dit elle d'un ton radouci, c'est la Mr. le Baron de Boetzelaer. Ah Mr. que nous vous sommes obligés de nous avoir fait avoir si genereusement une pension. Marot n'avés vous rien présenté à Monsieur le Baron; non M'amour vous scavés bien que je n'ai les clefs que de ma chambre a dessiner, Ma foi Madame lui dis-je je n'ai ni faim ni soif et moi d'enfiler la porte. Graces à la pension dis-je en moi meme, sans cela j'en aurois du moins été pour un œuil poché au beure noire. Ce Daniel Marot donc tel que je viens de vous le dépendre m'a apportté un dessein pour un ecran. La seconde chose que j'ai a vous apprendre c'est qu'il a la fievre et par concequent ne sçauroit courre le lievre, ni travailler à votre carosse.

Autre nouvelle, j'ai pris du cassia, qui a fort bien operé, la matiere étoit louable, je crois que j'avois mangé trop d'œufs de vannaux; Ma fille couchera aujourd'hui pour la première fois dans un Hansop; j'espere qu'avec le tems elle en aura un à son coté, cela est beaucoup plus sociable ... Je ne scai si vous avés jamais oui dire qu'il se passe pareille cérémonie chez les Chretiens, que se qui ce passe ici le dimanche devant Paques, mais je ne scaurois vous dire le terme en françois: Al de Duytsche gereformeerde Predikanten dragen die Sondag Palmen in haar handen: Enfin Monsieur qui veut voir des belles choses doit venir ici.

Au reste je suis fort fâché de la perte que vous venés de faire de Madame Schatter dat sij daer boven niet genoeg met haer selven te doen had, soo soude sij ons goede dienste kunnen doen. A Dieu Jean, croisés moi, Croions toujours en Pelagien, vivons en Manichéens et ne nous embarassons de rien dans trente ans le Ciel sera aussi beau qu'a present comme dit très élégament un auteur moderne.

Finis

Origineel Archief kasteel Twickel, Delden.

SUMMARY

DANIËL MAROT AND THE COUNT VAN WASSENAER OBDAM: NOTES IN CONNECTION WITH A LETTER DATING FROM 1711

An unpublished letter addressed to Johan Hendrik Count van Wassenaer (1683-1745) in April of 1711 indicates that Daniël Marot was employed by the van Wassenaer Obdam family. An attempt is made to find out what form this work took. The letter itself mentions a coach. Marot must also have made a design for the family coat-of-arms of Jacob Count van Wassenaer Obdam (1645-1714) to be used on the bindings of the books in the count's library. It is shown that this design must have been made between October of 1711 and May of 1714, and that it is clearly related to other coats-of-arms based on designs

prepared by Marot. It seems likely that it was Count Jacob's son who commissioned the design. This son was a great art lover and collector, and at just this time he was having the gardens laid out around *Zuidwijk* manor, gardens which earned the praise of someone as knowledgeable as Johan Baron van Arnhem, *Heer van Rosendael* (April, 1712). Only one picture showing something of the result of these labours is known, an engraving dating from 1712 which shows a *parterre de broderie* close to the manor house. The design for this *parterre* must have been prepared by Marot. It is difficult to determine what else he

was responsible for, but several reports dating from this time extol the beauty of the gardens of *Zuidwijk*. All this conveys Count Jan van Wassenaer's love of country life and gardens, which was not confined to *Zuidwijk*. His advice was asked on matters concerning *Rosendael*, and around 1720 he made several improvements in

the gardens of *Zorgvliet*. With such interests he would have employed the best landscape architect available, and it is hardly surprising that he made use of the services of Daniël Marot, who was indeed to design a house on the Kneuterdijk in The Hague for the Count in 1717.

DE HERVORMDE KERK TE HEUMEN

A. G. SCHULTE

De dikke pleisterjas die de kerk van het Gelderse Maasdorp Heumen tot voor kort droeg sedert het midden van de vorige eeuw, verhulde een aantal geheimen, die alleen bij een toekomstige restauratie zouden worden prijsgegeven. Tot dan moest men gebruik maken van de schaarse historische feiten en van gegevens die aan het kerkgebouw waren af te lezen. Vooruitlopend op een volledige restauratie is in december 1974 een restauratie-onderzoek gestart.

In 1891 kwam de kerk in de belangstelling door de plaatsing van een groot gedenkteken opgericht voor de graven Lodewijk en Hendrik van Nassau, die op 14 april 1576 sneuvelden tijdens de slag op de naburige Mokerheide¹ (afb. 2). Zo richtte de aandacht van de buitenwereld zich korte tijd op het door de kleine Hervormde gemeente naar beste vermogen in stand gehouden, maar niettemin in slechte conditie verkerende kerkgebouw. In mei 1900 werden in opdracht van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg door de architect Adolph Mulder opmetingschetsen gemaakt, mogelijk in verband met een toekomstig herstel. Deze zijn echter toen niet uitgewerkt². In 1915 heeft men de toren inderdaad gerestaureerd en heeft ook de kerk een herstelbeurt gekregen. Aanvankelijk bestond het plan om de torenpartij een eigentijds quasigotisch uiterlijk te geven. De bouwkundige J. J. Haspels uit Nijmegen maakte hiervoor een plan, maar dit is dankzij tijdig ingrijpen van rijksarchitect Adolph Mulder gewijzigd uitgevoerd³.

Zo vindt men in de uit 1917 daterende Voorloopige Lijst van Nederlandsche Monumenten de kerk omschreven als een in 1853 gepleisterd gebouw, bestaande uit een eenbeukig schip met

hoger 5/8ste-gesloten koor waarboven een duivelsslag; een toren uit het eerste kwart van de 14de eeuw, die aan weerszijden in verbinding staat met een smalle ruimte, waarin hoekkolonnetten op oorspronkelijke werving wijzen⁴. Men treft de kerk tegenwoordig nagenoeg in dezelfde staat aan.

Enige historische gegevens

Over de geschiedenis van het kerkgebouw is — zeker voor wat betreft de oudste fasen — maar heel weinig bekend⁵. In de 13de eeuw wordt in een lijst van kerken en kapellen van het onder Xanten resorterende dekenaat Zyfflich een kapel in Heumen vermeld. Deze kapel was afhankelijk van de kerspelkerk in Malden. Bij een kerkvisitatie van omstreeks 1505 is er nog sprake van een „capella”. Korte tijd later heet zij „ecclesia Sancti Georgii”. Het patronaatsrecht berustte bij de heer van Heumen, die de aan de Maas gelegen burcht bewoonde. Later zijn de rechten overgegaan op de stad Nijmegen, die de heerlijkheden Heumen en Malden in 1769 door koop heeft verworven. Voordien waren de beide heerlijkheden in het bezit van de geslachten Van Groesbeek, sedert het midden van de 14de eeuw, en Van Steenhuys, sedert het jaar 1660. De rector van de kapel was in het bezit van een beneficie. In 1615 heeft de eerste predikant zich in Heumen gevestigd. Vóór 1759 wordt men weinig over het kerkje gewaar, alleen is bekend dat er vanaf 1680 regelmatig wapenborden werden opgehangen van overleden telgen uit het geslacht Van Steenhuys. Geen van de vijf wapenborden die met zekerheid de sobere ruimte hebben gesierd, is bewaard gebleven⁶.

Bijdrage Rijksdienst voor de Monumentenzorg

¹ J. A. S(chimmel), „Homage à deux”, *Numaga, tijdschrift gewijd aan heden en verleden van Nijmegen en omgeving*, XXI (1974), 182-191, met literatuur-opgave.

² De schetsen van Mulder bevinden zich in de collectie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Hiernaar is een uitgewerkte versie getekend door J. Wolthuis in 1972.

³ Blauwdruk hiervan aanwezig in de collectie bouwtekeningen Monumentenzorg.

⁴ *Voorloopige Lijst van Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst IV*, Gelderland, Utrecht 1917, 112.

⁵ L. H. Ch. Schutjes, *Geschiedenis van het bisdom 's Hertogenbosch IV*, St. Michelsgestel 1873, blz. 565; W. Wijnaendts van Resandt, *De vicarieën in Gelderland*, Amsterdam 1943, 73.

⁶ Gegevens ontleend aan aantekeningen in een doorschoten exemplaar aanwezig in de bibliotheek van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg van mr. P. C. Bloys van Treslong Prins, *Genealogische en heraldische*

De belangrijkste gegevens omtrent de toestand van het kerkgebouw in de tweede helft van de 18de en gedurende de 19de eeuw, kan men ontleenen aan de voor reparaties betaalde rekeningen, die bewaard zijn in het Archief der Gemeente Nijmegen. Het betreft posten, die met een onderbreking van een of soms enkele jaren lopen over de periodes 1759-1793 en 1811-1873⁷. Doorgaans zijn er geringe bedragen betaald voor kleine reparaties en diensten zoals in 1759: „Aan Adam voor 't stuk slaan en weg doen van de Beelden in de Kerk betaalt . . . 10 stuivers”. De opknapbeurt uitgevoerd in juli 1764 kostte f 13,— arbeidsloon voor het witten en f 3-10 aan gereedschap en materialen.

Grotere reparaties hebben plaats gevonden in 1771 en 1780-1781. In juli van het eerstgenoemde jaar werd aan de leidekker Heesen voor het aansmeren van het pannendak en het witten van de kerk f 30-12 betaald, de schilder en glazenmaker J. Mol verdiende f 57-19-8 met ruiten zetten, het verven van de zoldering en van het schot dat men had laten maken om de te grote, kille kerkruimte ten behoeve van de kleine gemeente wat intiemer en voor de koude maanden wat behaaglijker te maken. In de wintermaanden bleek de kerk nog veel te tochtig en dus bestelde men al rap een portaal bij timmerman Fleuren, die tevens een dakvenster op de kerk maakte, waarschijnlijk de voorganger van het huidige aan de zuidzijde boven de ingang. In 1778 leverde dezelfde timmerman voor f 98-12-4 nieuwe banken. In de zomer van 1780 werd het kerkdak geheel vernieuwd en maakten de pannen plaats voor leien. Ook het jaar daarop blijft men actief op onderhoudsgebied. Zo wordt de kerk aan de buitenzijde weer eens aangesmeerd en gewit. Een oude aanwijzing, waaruit blijkt dat er tufsteen aan het gebouw was verwerkt, vormt deze post: „Aan Adriaan Jacobs voor 4½ dag Duifsteen tot Tras kort geklopt om onder de kalk te gebruiken. Betaald f 2-5”. Dak en fundamenten blijven ook gedurende de 19de eeuw ruim de aandacht vergen. In 1829 is de kerk opnieuw aangesmeerd en van buiten opgewit, hetgeen in 1841 en 1855 wordt herhaald. In 1837 is er ook een grote post

voor dakherstel. Een andere interessante rekening betreft de f 50,— betaald „Aan de stucadoor W. Diar voor werken aan het Kerkenplafond” in 1847. Dit stucadoorswerk kan niet anders dan het huidige quasi-gewelfvormige stucplafond betreffen in het koor en het oostelijk gedeelte van het schip, tot aan de bakstenen tussenmuur die het schip twee meter van zijn oorspronkelijke lengte ontnemt. Mogelijk vervangt dit muurtje het houten schot uit 1780, waarvan overigens niet zeker is of het op dezelfde plaats heeft bestaan. De tussenmuur is in het begin van de vorige eeuw geplaatst, waarschijnlijk in 1818, toen heeft men namelijk „Aan den Metzelaar J. Fest, voor het repareren der Fondamenten van de Kerk, (en) 't afzetten van een muur met verschot van kalk” f 25-15 betaald. Zo ontstond er een aparte ruimte tussen kerk en toren, tegenwoordig in gebruik als consistoriekamer, maar in 1927 nog in gebruik als cel voor delinquenten, die vóór 1915 in de zuidvleugel van de toren, in het oude cachot werden opgesloten. Voordien heeft men de wetsovertreders ook wel op een afgesloten gedeelte van het zoldertje boven de huidige consistoriekamer vastgezet. Zij zaten daar „hoog en droog” in de tussenverdieping onder de eigenlijke kerkzolder. De noordmuur bezat een klein, thans dichtgezet venster of luchtgat, dat van binnenuit waarneembaar is en tevens vindt men er de resten van een der gotische vensterkoppen. Dankzij de verveling van de arrestanten is de muur ongeveer te dateren. De oudste ingekraaste inscripties dateren van 1833 en volgende jaren.

Op de tussenverdieping treft men ook de enige momenteel zichtbare moerbalk met sleutelstukken van de schipzoldering aan. De overige gaan schuil tussen de zoldervloer en het stucplafond.

Een goede aanvulling op deze gegevens levert een oude tekening door Cornelis Pronk uit 1732. Deze grijs gewassen penseeltekening, formaat 120 × 180 mm bevindt zich in een particuliere collectie, die berust in het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie in Den Haag (afb. 1). Pronk heeft het kerkje van „Hümen” getekend uit het noordwesten vanaf de Dorpsstraat. Opmerkelijk is zijn weergave van de toren-

gedenkwaardigheden in de kerken van Gelderland, z.j., t.o. 107. Het betreft hier de wapenborden van: Ludolf van Steenhuis, overl. 19-3-1680; Anna Baronesse van Randwyck, overl. 6-10-1705; Walraed Baron van Steenhuis, overl. 17-4-1718; Walraed Baron van Steenhuis, vrijheer van Heumen, Malden en Oploo, overl. 17-5-1722; Lucretia Baronesse Van der Noot van Risoir,

vrijvrouwe van Heumen, Malden en Oploo, overl. 8-4-1744.

⁷ J. A. B. M. de Jong, *Het Oud Archief der Gemeente Nijmegen I*, Nijmegen 1960, inventaris nr. 2334. Rekeningen vanaf 1811 in Archief Nederlands Hervormde Gemeente Heumen, Gemeente-archief Nijmegen.

partij: een torenlichaam met twee toegevoegde flankruimtes, geschoord door overhoekse wigvormige steunberen. Uit het lessenaarsdak aan de noordflank van de toren steekt een schoorsteen. In de westmuur is een rechthoekige toegangsdeur, zoals die tot 1915 heeft bestaan (fig. 1). Er zijn

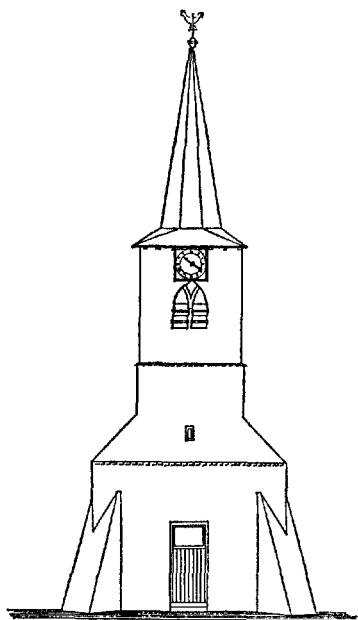

Fig. 1. De toren van de Hervormde kerk te Heumen, de bestaande toestand vóór 1915, getekend door de bouwkundige J. J. Haspels.

geen zichtbare verjongingen aangegeven. Wel scheiden verticale lijntjes toren en zijruimtes. Het schip heeft duidelijk gotische vensters. Rondom staan eenmaal versneden steunberen. Tegen de noordmuur van het koor staat een kleine aanbouw. De dakpartijen van schip en koor zijn gescheiden door de tuitvormige koormuur. Een ingesnoerde spits bekroont de toren. De tekening is niet tot in details uitgewerkt, maar geeft toch voldoende een beeld van het gebouw, dat in de eerste decennia van de 18de eeuw maar weinig verschilde met dat van nu.

De restauratie van 1915

Omdat de restauratie van 1915 mede bepalend is geweest voor de huidige verschijningsvorm

⁸ Mededelingen over de restauratie verschenen in: *Bulletin N.O.B.* (1915), 222; *Dertiende jaarverslag der Rijkscommissie tot het opmaken en uitgeven van een*

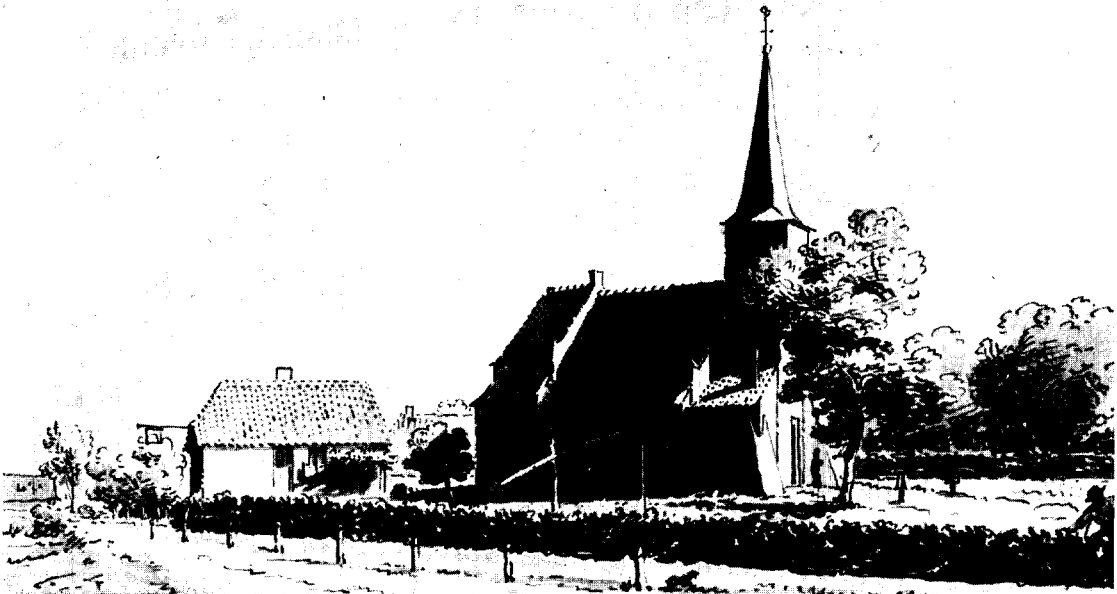
van het kerkgebouw, is het goed deze na te gaan alvorens de tegenwoordige toestand te beschrijven ⁸.

Over de torenrestauratie die van september tot en met begin december 1915 is uitgevoerd, zijn een aantal gegevens te vinden in een dossier dat berust in het archief van de gemeente Heumen. De met betrekking tot de restauratie gevoerde correspondentie is alleen al boeiend vanwege de ideeën die men toentertijd over restaureren had in de regio en van overheidswege.

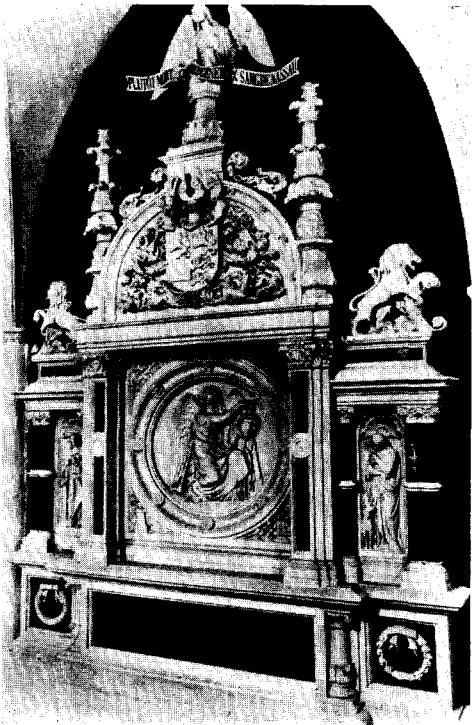
Op 11 juni 1915 zond de bouwkundige J. J. Haspels een plan tot restauratie (fig. 2) van de aan de burgerlijke gemeente behorende toren aan burgemeester J. Steinweg, waaraan hij een architectonische beschouwing toevoegde. Hierin stelde hij onder meer het volgende. De toren dateert uit de 16de eeuw (op een eeuw werd niet gekeken), de bouwonderdelen hebben evenwel geheel hun oorspronkelijke vorm verloren. De ingang en de zijramen zijn op zeer primitieve manier gewijzigd. Een typische afwijking noemt hij de driehoekige contreforten, die overigens naar zijn oordeel geen schade doen aan de architectonische lijn, maar eerder nog het geheel ten goede komen. Het metselwerk is met een dikke laag witkalk bedekt, „zoodat de mooie karakteristieke baksteen architectuur welke voor deze torens zoo aardig doet en ze zoo met de omgeving doet aansluiten volkomen weg is geraakt . . .”. Drie weken later verzocht de rijksarchitect Ad Mulder van het Bureau ter bewaring van en het toezicht op de Monumenten van Geschiedenis en Kunst de burgemeester schriftelijk om inlichtingen over de op handen zijnde restauratie. In 1900 had hij er al zijn krachten op beproefd. Hij bood tevens zijn diensten aan en wees op de meldingsplicht, want nu was hij van particuliere zijde — zoals later bleek door de altijd actieve Hattemse archivaris, generaal b.d. F. A. Hofer — op de herstelwerkzaamheden geattendeerd.

Per omgaande ontving hij bestek en tekening op zijn bureau en op 8 juli berichtte Mulder: „De restauratie mag goed bedoeld zijn, maar is niet zooals wij onder eene goede restauratie verstaan”. Mulder heeft zijn kritiek op het plan van Haspels vervat in zeven punten en tevens een nieuwe schets ingezonden zoals de toren diende te worden. „Ik laat den spits in zijn ouden vorm, hetgeen goedkooper is, breng verder geen boogjes

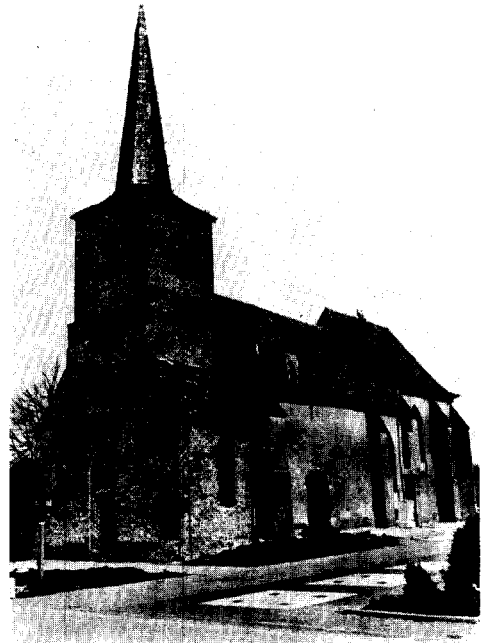
inventaris en eene beschrijving van de Nederlandsche Monumenten voor Geschiedenis en Kunst, 's-Gravenhage 1916, 15.

Afb. 1. De kerk te Heumen in 1732, gewassen pentekening door Cornelis Pronk. Part. Coll. R.K.D. Den Haag. (Foto R.K.D.)

Afb. 2. Het monument voor de graven Lodewijk en Hendrik van Nassau, in 1891 opgericht in het koor van het Heumense kerkje.

Afb. 3. De Hervormde kerk van Heumen, gezien vanuit het zuidwesten vóór de ontpleistering.

Afb. 4. Het linker gedeelte van een schilderij uit de collectie van het kasteel Nederhemert, anoniem werk c. 1600, wel toegeschreven aan de schilder N. J. van der Heck. Links het kasteel van Heumen aan de Maas en in het midden (rechts op de afbeelding) het kerkgebouw.

(Foto Monumentenzorg)

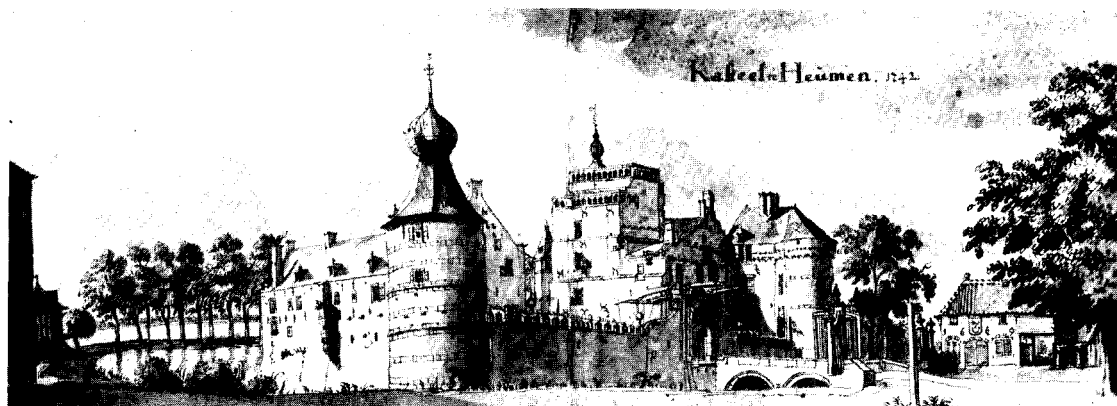

Afb. 5. Het kasteel van Heumen, c. 1600, detail van *afb. 4.*
(Foto Monumentenzorg)

Afb. 6. Het kerkgebouw nabij het kasteel Heumen, detail van *afb. 4.*

(Foto Monumentenzorg)

Afb. 7. Het kasteel van Heumen in 1741, gewassen pentekening door Jan de Beijer, Part. Coll. R.K.D. Den Haag.

(Foto R.K.D.)

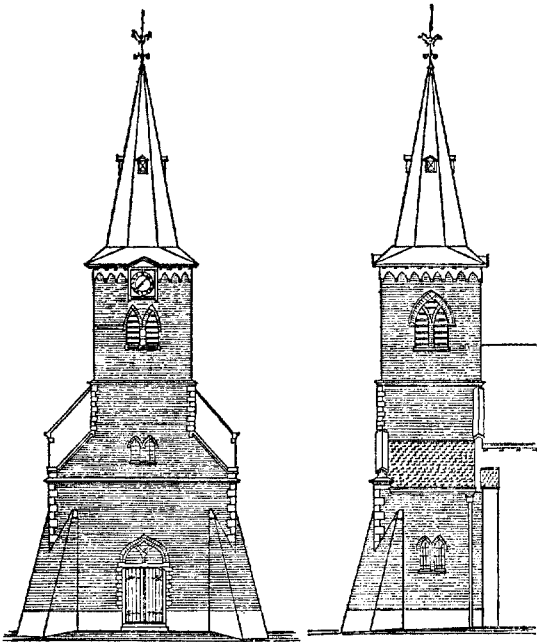

Fig. 2. Restauratieplan voor de toren uit 1915 door J. J. Haspels.

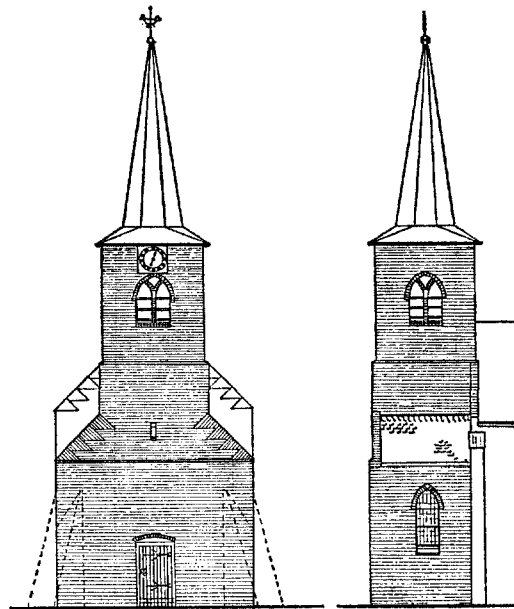

Fig. 3. Op aanwijzing van rijksarchitect A. Mulder door J. J. Haspels vereenvoudigd restauratieplan voor de kerktoren in Heumen, vóór de ontdekking van sporen van een gotische ingangspartij.

aan onder de lijst, laat het galmgat zooals het is doch deel het in tweeën, vereenvoudig den ingang, breng vlechtingen aan op de muren van de zijbouwen, enz. allen wijzigingen die den bouw vereenvoudigen en dus goedkoper maken". Verder stelde hij voor te onderzoeken of de steunberen tegen de toren zouden kunnen verdwijnen, dat zou direct een verfraaiing zijn en het torentje slanker maken. „Een goede restauratie dient te geschieden zooals ik aanraad . . ." (en is met het oog op een eventuele subsidietoewijzing kennelijk wel geboden) ⁹. Ook ten aanzien van het zich in de dorpstoren bevindende cachot decreteert Mulder zijn wenssen aan de welwillende provincialen. Trouwens . . ., „Zover ik weet heb ik op restauratiegebied nog nooit een raad gegeven, waarover

men later niet hoogst voldaan was en daarom durf ik met grote beslistheid aandringen op verwijdering van het cachot".

Op 21 augustus vond de aanbesteding plaats en kort daarop kon aannemer C. Kraak met de werkzaamheden starten. Deze omvatten: het ontleisteren van de torenmuren, afbraak van de steunberen en de schoorsteen, het inboeten van baksteen op beschadigde en zwakke plekken, het aanbrengen van een toreningang naar ontwerp van Mulder op grond van aangetroffen sporen en een lancetvenstertje aan de zuidzijde, vernieuwing van een der door blikseminslag beschadigde spantpoten van de torenspits, van de bebording en leidekking, alsook van de torenvloertjes en ladders ¹⁰.

⁹ Een subsidie is evenwel niet uitgekeerd. Mulder raadde tenslotte af een verzoek aan de minister te richten, aangezien hij over onvoldoende financiële middelen beschikte. Verder stelde hij, dat de gemeente Heumen door een duurdere restauratie te willen beginnen, had bewezen wel over voldoende middelen te beschikken; bovendien waren Mulders adviezen al kos-

tensbesparend geweest (dossier Gemeente-archief Heumen, brief van Mulder d.d. 2-9-1915).

¹⁰ Bestek en voorwaarden betreffende de restauratie van den toren der Gemeente Heumen door J. J. Haspels, augustus 1915, gedrukt exemplaar in dossier Gemeente-archief Heumen.

De torenruimte werd ook inwendig wat opgeknappt; alles is opnieuw bepleisterd, muurwerk en gewelven zijn wat bijgewerkt en de vloer is met plavuizen belegd. Ook aan de kerk zijn waarschijnlijk in dezelfde periode onder leiding van Haspels vernieuwingen en herstelwerkzaamheden uitgevoerd. Zo werd de houten vloer vervangen door een op beton rustende granieten vloer. Bij deze operatie is de kerkbodem 0,50 meter uitgegraven. Rondom is een cementen lambrisering aangebracht. De zoldervloeren van schip en koor zijn vernieuwd. Het seraphim-orgeltje werd op een nieuwe estrade geplaatst. Verf- en witkwas maakten van het interieur weer een proper geheel. Uitwendig werd de fundering voorzien van een betoncorset. De dertien steunberen werden grondig nagezien en ingeboet met waalklinkers. Ook de kap werd gedeeltelijk vernieuwd; nieuwe bebording en leidekking op het schip. De scheidingsmuur tussen schip en koor werd gedeeltelijk afgebroken en de bebording van het koor werd er overheen aangebracht¹¹. Het oude torenmuurwerk werd door een nieuw vervangen. De uit 1622 daterende Hemonyklok werd verhangen. Hiervoor droeg de firma B. Eysbouts uit Asten zorg, die ook nieuwe wijzerplaten naar ontwerp van Mulder leverde¹².

De huidige toestand

Bij recent onderzoek zijn er opmetingstekeningen vervaardigd die nauwkeuriger zijn dan de reeds bestaande (fig. 4). Met name de plattegrond is interessant. Er zijn een aantal opvallende bijzonderheden:

1. De dikte van de westelijke en oostelijke torenmuur, respectievelijk 1,35 m en 1,20 m, ten

¹¹ Bestek en voorwaarden waarnaar onder nadere goedkeuring door den WelEd. Heer D. G. Montenberg, kerkvoogd der Nederl. Herv. Gemeente van Heumen, c.a. zal worden aanbesteed de navolgende werkzaamheden aan het Kerkgebouw te Heumen. Het bestek vermeldt geen jaartal.

¹² De firma Eysbouts leverde, volgens contract opgemaakt 10-9-1915, het nieuwe uurwerk voor f 491,— tegen inlevering van het oude uurwerk. Dit oude uurwerk was volgens een op 5-7-1915 door deze firma opgemaakt rapport een „groot daagsch werk van ongeveer twee honderd jaren oud, (...) voor zijn tijd goed gemaakt”. Later heeft het echter een verandering ondergaan, waardoor het aan regelmatigheid niet veel heeft gewonnen. Alleen de hele uren werden aange-

opzichte van de overigens ook niet geringe dikte van de noord- en zuidmuur, die 0,80 m bedraagt.

2. De muurdikte van toren en schip zijn aan de noord- en zuidzijde over de gehele lengte gelijk, te weten 0,80 m, en de oostmuur van het schip met de triomfboog sluit daarbij aan.

3. De zijmuren van toren en schip liggen in elkaars verlengde, maar met name de zuidmuur buigt lichtelijk af in noordelijke richting.

4. De toren is niet samengesteld uit een torenportaal met zijruimten, maar als een geheel opgezet.

5. Het koor, dat iets smaller is dan het schip, buigt enige graden naar het zuiden af.

Door de eeuwen heen heeft het Heumense kerkje veel hinder ondervonden van het opkruipende vocht. Diverse malen werden de fundamente en ondermuren hiertegen behandeld. In 1927 moest dit euvel opnieuw worden bezworen. Daartoe werd de hulp ingeroepen van de Nijmeegse architect A. van der Kloot, die ter plaatse een onderzoek instelde en een aantal remedies aan de hand deed. Als oplossing suggereerde hij het metselen van een spouwmuur aan de binnenzijde van het kerkgebouw, waarbij een gedeelte van de wand zou moeten worden weggehaakt. Toen hij het muurwerk nader onderzocht, ontdekte hij dat de dikke muren van het schip aan de noord- en zuidzijde over een lengte van 7 m gerekend vanaf de triomfboog, tufstenen muurkernen bevatten van 0,70 m dikte. Dit oude muurwerk bestond uit kistwerk, waarvan de gietvulling werd bijeen gehouden door tufstenen paramentmuren van 7 cm dikte. Aan de binnenzijde van de noordmuur was een spouwmuur gemetseld. De ruimte tussen deze beide muren was opgevuld met puin.

Van der Kloot heeft een en ander in tekening gebracht op een plattegrond in 1928¹³. Nadere

geven. Raam, raderen en rondsels hadden wel wat geleden, maar waren bepaald nog niet versleten; de tandvormen waren wel niet juist, doch het zou nog vele jaren meekunnen. De restauratiekosten werden begroot op f 160,—. Een accuraat uurwerk zou het pas worden na het aanbrengen van talrijke verbeteringen. Voorts werd de lui-as van de Hemonyklok uit 1622 vernieuwd. In de toren hangt nog een tweede, kleinere klok uit 1702 gegoten door Johannes Franssen.

¹³ Een opmetingstekening van de kerk uit 1927 (schaal 1:100) en een plattegrondtekening uit 1928 (schaal 1:25) met daarin aangegeven de tufstenen muurresten bevinden zich in de collectie van architect A. van der Kloot, gedeponeerd in het Gemeente-archief in Nijmegen.

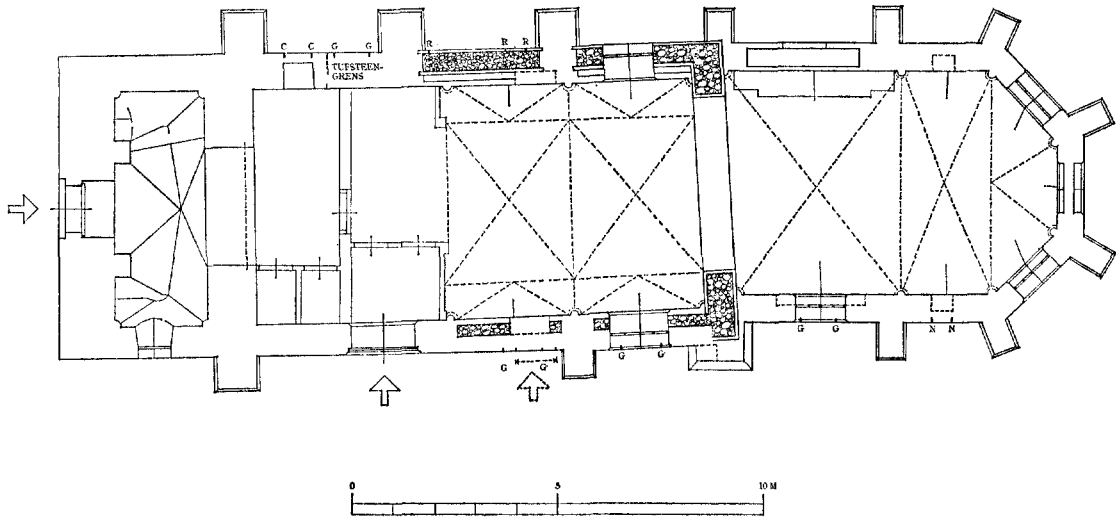

Fig. 4. Plattegrond van de Hervormde kerk in Heumen, opgemaakt in 1972, waarin verwerkt gegevens over tufstenen muurresten ontdekt door de Nijmeegse architect A. van der Kloot in 1928 en aangevuld met van achter de pleisterlaag in 1974 te voorschijn gekomen sporen van vensters. R-R', romans venster; G-G', gotisch venster; C-C', celvenster, N-N', credens- of piscinanis. Opmeting Rijksdienst voor de Monumentenzorg, H. W. van der Voet.

gegevens over de vraag tot welke hoogte hij dit muurwerk waarnam, zijn onbekend. Volgens de tekening bestonden de oostmuren van het schip ook uit kistwerk. Hiermee is in elk geval veel van de merkwaardige dikte van de schipmuren verklaard. Inwendig is aan het koor eveneens op een dergelijke wijze geknutseld. Uit de tekening van Van der Kloot blijkt, dat de noordmuur achter het monument voor de graven van Nassau oorspronkelijk een brede doorgang heeft bevat, die wijst op een vroeger aangrenzende ruimte, een grafkapel of mogelijk de sacristie¹⁴. Deze doorgang is gedicht met een muurtje van *c.* 15 cm dikte, waarin een dichtgemetseld poortje, aan de buitenzijde en een eensteens muurtje aan de kerkzijde. Daartussen bevindt zich een loze ruimte. Op de tekening van Pronk komt op deze plaats nog een aanbouwsel met lessenaars-

dak voor. Het schip was tot voor kort uitwendig zo grondig gepleisterd, dat men daaraan weinig gewaar werd. Aan de noordzijde staan drie door beklamping tamelijk volumineuze steunberen. De hiermee ongetwijfeld gecorrespondeerd hebbende beren aan de zuidkant zijn allen op één na verdwenen. Van de versnijdingen rest met name onder de vensters en op sommige steunberen slechts een lichte zwelling onder de cementlaag. Zij zijn duidelijk afgehakt.

Bij het afbikken van de buitenmuren van het schip is gebleken, dat het aan de noordzijde grotendeels uit tufsteen bestaat, in baksteen is verhoogd en naar het westen in dit materiaal iets is verlengd of beklampt. Het tufstenen muurwerk is een paramentmuur, die bestaat uit een tot drie platte lagen, die worden afgewisseld met telkens een rij staande blokken. In de middelste travee

¹⁴ J. van Schevichaven, *Geschiedkundige plaatsbeschrijving van het Rijk van Nijmegen*, Nijmegen 1846, 19-20 spreekt over „een nevengebouw hetwelk over eenen grafkelder was opgetrokken”. In die ruimte was „een' grooten paal met zware ijzeren ketenen voorzien, waaraan een vervaarlijk blok gehecht was. Hoe die hier gekomen zij, heb ik niet kunnen te weten komen. Hij had, daarvan droeg hij nog de duidelijkste blijken — lang in de grond gestaan, misschien wel in een der onderaardsche gewelven van het oude kasteel, en waar-

aan dan waarschijnlijk misdadigers werden geklonken”. Duidelijk is dat het hier om een gerechtspaal of schandpaal gaat. Indertijd toen Van Schevichaven predikant in Heumen was, werden de veroordeelden opgesloten in het dorpscachot in de gemeentetoren of op het zoldertje naast de toren. Deze passage komt ook voor in een ouder artikel van zijn hand in de *Geldersche Volksalmanak* van 1842, 82, waaraan ook A. J. van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden* V, 1844, 54, dit gegeven ontleend.

is een romaans venster tevoorschijn gekomen en het spoor van een dito venster rechts daarvan, dat grotendeels schuil gaat achter een steunbeer. In de eerste travee is het lancetvenster, waarvan de vensterkop al vroeger vanaf het zoldercachot kon worden waargenomen, aan het licht gekomen. De sporen van twee identieke gotische vensters zijn ook aangetroffen in de zuidmuur, die uitwendig voornamelijk uit baksteen bestaat. Boven het gietijzeren venster in de meest oostelijke travee van het schip is een oudere vensterkop zichtbaar. Westelijk daarvan bevindt zich een dito dichtgezet venster boven een voormalige gotische ingang, waarmee inwendig een nis in de zuidmuur correspondeert. In de ondermuur van het koor is uitwendig tufsteen secundair verwerkt.

De aanleg met steunberen wijst erop, dat het schip mogelijk is overwelfd geweest of althans in oorsprong op overwelfing is aangelegd. Sporen daarvan zijn in elk geval niet zichtbaar. Mogelijk zijn zij door het in 1847 aangebrachte stucplafond aan het oog onttrokken. De kolonnetten in het schip, qua vorm ongeveer gelijk aan die in de toren zijn kennelijk toen pas aangebracht. Zij dienen als optische steunpunten en opvang van de dunne houten ribben van het „gewelfplafond”. In het schip corresponderen zij helemaal niet met de steunberen.

De vensters in het schip zijn met uitzondering van de twee oostelijke gedicht. Evenals de vensters in het koor, te weten die tegenover het denkteken en aan weerszijden van de kansel, bezitten zij gietijzeren vensterharnassen. De toegang tot de kerk bevindt zich aan de zuidzijde. Belangrijk is een dakmoet boven de triomfboog, zichtbaar op de kerkzolder. Deze moet duidt op een ouder schip. De kruin is gelegen op 7,20 m boven het vloerniveau van het torenportaal, dat de oude vloerhoogte het dichtst benaderd. Gerekend vanuit hetzelfde vloerniveau zouden de muren bij een breedtemaat van het schip die gelijk is aan de huidige breedte, een hoogte bezitten van 3,25 tot 3,50 m. Net hoog genoeg om kleine vensters te kunnen bevatten, waarbij men moet denken aan een kerkship met zoldering of de kap in het zicht; net laag genoeg om tegen de onderbouw van het westblok te kunnen aansluiten.

De toren bestaat uit drie geledingen. De onderbouw is een blok van gelijke breedte als het schip. Dit blok is „aus einem Guss” gemetseld van rode baksteen, inwendig van het formaat $28/30 \times 12/13 \times 7/7,5$ cm. De toren lijkt aan de buitenzijde beklampt met baksteen van

iets kleiner formaat, $26/27 \times 10/11 \times 6$, 10 lagen = 79 cm. Niets wijst erop dat de toren aan de noord- en zuidzijde in een later stadium door de kleine zijruimtes is geflankeerd. Het zware muurwerk gaat in zijn geheel op tot aan de eerste versnijding, aan de westzijde tot aan de tweede. Platte natuurstenen banden met een nauwelijks zichtbaar profiel, 12×20 cm in doorsnede, accentueren sinds 1915 die overgangen. De bovenbouw van de toren springt opnieuw iets terug. Behalve aan de oostzijde zijn hierin brede galmgaten met vorktracering aangebracht. Inwendig is het torenportaal, een brede ruimte met muurdammen tegen de westmuur en hoekkolonnetten, gedekt met een door prutserig herstel verstoord graatgewelf, dat niet van hoge ouderdom kan zijn. De toegangsdeur en het erboven aangebrachte lancetvenster zijn door Mulder ontworpen op basis van aangetroffen sporen. De oppervlakte van de torenhal bedraagt inwendig $5,75 \times 2,25$ m. Deze ruimte stond aanvankelijk middels een gotische boog in open verbinding met het schip. De breedte van de boog, die in het begin van de vorige eeuw is dichtgezet, bedroeg 2,90 m beganegronds. De kruin van de boogopening, waarvan de rollaag nog te zien is op het tussenzoldertje boven de consistoriekamer, is gelegen op 4,25 m boven de portaalvloer. Aan de kerkzijde ziet men vanaf de tussenzolder boven de boogpunt zwart geschilderde jaartalcijfers 176(.). Mogelijk houdt dit jaartal, waarvan het laatste cijfer is weggefallen, verband met de opknapbeurt die in de kerkrekeningen voorkomt onder het jaar 1764.

Speculaties over de oudste vormen van het kerkgebouw

Doordat het gotische schip de torenpartij in hoogte heeft overvleugeld, valt de westpartij bij het schip in het niet. Bij het oude romaans schip was de torenpartij, nadat deze later was toegevoegd, qua volume zonder meer het hoofdmoment. Bij een eenvoudige kapel verwacht men niet direct zo'n breed westblok, dat door een ruime, mogelijk verbrede boogopening in nauwe relatie met de kerk stond. Het is heel goed mogelijk, dat de kapel dankzij de banden met de kasteelheer, die collator was, een meer exclusieve torenpartij heeft gekregen. Het patrocinium van St.-Victor versterkt dit idee. Over de oorspronkelijke vorm van het kerkje tasten wij misschien niet eens volledig in het duister.

In het kasteel Nederhemert, dat in novem-

ber 1944 zo noodlottig werd verwoest, hing een schilderij met een gezicht op het kasteel Heumen. Het langwerpige $0,62 \times 2,26$ m metende doek is in de door F. A. J. Vermeulen samengestelde Geïllustreerde Beschrijving van de Bommelerwaard opgenomen als een werk uit de Noord-Nederlandse school van omstreeks 1600¹⁵. Het kasteel staat geheel links in een wijds landschap met enige fraai gecostumeerde wandelaars en spelevaarders (afb. 4). Rechts op de voorgrond is een op een verhoogd terrein, aan de rand van een bos zittend echtpaar afgebeeld, volgens de traditie een der kasteelheren en zijn vrouw¹⁶. Vergelijkt men de afbeelding van dit kasteel (afb. 5) met tekeningen van Jan de Beyer, waarvan twee getekende versies bestaan uit 1741 en 1742 (afb. 7), dan is er veel overeenkomst¹⁷. Men heeft hier te doen met een anderhalve eeuw oudere weergave van de vlak bij de Maas gelegen burcht. Er is evenwel een heel bijzonder detail. In het midden van het doek slingert een zandweg langs een klein kerkgebouw, dat op het eerste gezicht een kruiskerkje lijkt met een vieringstoren (afb. 6). Dit gebouw is zo gesitueerd ten opzichte van het kasteel als het oude kerkgebouw van Heumen, gezien vanuit het oosten, is gelegen ten opzichte van het kasteelterrein aan de Maas. De toren op de afbeelding staat op het westen. Men ziet verder een kort schip. Het is niet te zien of er nog een koor aansluit of dat het schip aan de oostzijde recht gesloten is. Tegen de zuidzijde van de toren is een dwarsvleugel onder een zadeldak en een topgevel aangebouwd. De met een tentdakje bekronde toren heeft maar een geringe hoogte. Hij steekt een weinig boven de daknokken van het schip en de zuidelijke torenflank uit. De zuidmuur verspringt iets op de overgang van de vleugel naar het schip.

Zou dit kerkje inderdaad de Heumense dorpskerk in haar vroege gedaante die omstreeks 1600 al was gewijzigd in grote lijnen weergeven? Zo ja, dan geeft dit doek een goede aanwijzing voor

de oorspronkelijke vorm van de torenpartij. Deze zal hebben bestaan uit een brede onderbouw, waaruit in het midden een lage toren vrijkomt, die aan de noord- en zuidzijde door dwars geplaatste zadeldakken wordt geflankeerd met eenvoudige topgevels als afsluiting. Het geheel geeft de idee van een tot de meest minimale vorm gereduceerde westbouw, een term die hier meer vanwege uiterlijke vormverwantschap wordt gebruikt dan gezien vanuit de functie van dit bouwlied. Het lage romaanse schip sloot tegen deze jongere torenpartij aan. Men kan zich afvragen of er van meet af aan een toegang in de dikke westmuur is geweest of oorspronkelijk slechts een venster, te meer daar het dan mogelijk wordt te denken aan een functie voor deze ruimte in het representatieve of funeraire vlak ten behoeve van de kasteelheren. Hoe dan ook, het betreft hier een in zijn omgeving vrijwel unieke bouwvorm. Alleen in het naburige dorp Leur treft men een bakstenen toren aan, gebouwd op een nagenoeg vierkant grondplan, waartegen een schip van dezelfde breedte als de torenvoet aansluit zoals de zeer dikke muurrestanten van het westelijk schipgedeelte nog laten zien.

De voorhanden feiten en gegevens indiceren het volgende bouwfasenpatroon:

1. In eerste fase een romaans tufstenen zaalkerkje met een onbekende (mogelijk versmald rechthoekige) koorpartij, 12de of begin 13de eeuw.

2. De bouw van een bakstenen toren met kleine zijvleugels in de vorm van een westwerkje in de meest gereduceerde vorm, zonder op het schip geopende torenkapel, 14de eeuw.

3. Verbouwing van de romaanse kerk tot een hoger gotisch gebouw, met gebruikmaking van bestaande funderingen en muurwerk; verhoging van de toren en wijziging van de nu door het schip overvleugelde torenflanken.

4. De bouw van het laat-gotische koor, gelijktijdig of later gevolgd door een nu verdwenen aanbouw aan de noordzijde.

¹⁵ F. A. J. Vermeulen, *De Bommeler- en Tielerswaard. De Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst*. Geïllustreerde Beschrijving, Deel III, eerste stuk, 's-Gravenhage 1932, 117, afb. 108.

¹⁶ Of het hier de negende heer van Heumen en zijn vrouw betreft is zeer twijfelachtig. De door Vermeulen genoemde namen hebben eerder betrekking op Hemmen in de Betuwe. Heumen werd bewoond door het geslacht Van Groesbeek.

¹⁷ H. Romers, *J. de Beijer oeuvre-catalogus*, 's-Gra-

venhage 1969, nrs. 175 en 176. Zie voor korte informatie over het kasteel: F. Gorissen, „Die Burgen im Reich von Nimwegen ausserhalb der Stadt Nimwegen”, *Niederrheinisches Jahrbuch*, IV (1959), 130-132, met belangrijkste literatuur. Op de tekeningen van de Beijer is de zuidoostelijkste hoektoren niet meer aanwezig. In 1939-1940 zijn bij egaliseringswerkzaamheden de fundamenteresten van de voorburch opgegraven. De hoofdburcht is niet ontgraven.

SUMMARY

THE DUTCH REFORMED CHURCH IN HEUMEN

The partial removal of plaster from the Dutch Reformed church in Heumen on the Maas (Province of Gelderland) — which is Gothic in style despite the enlargement of the windows in the nineteenth century — exposed traces of older construction phases. The north wall of the nave of this church, which was once a chapel consecrated to St. Victor and only became a parish church in the sixteenth century, was found to still be partially composed of tuff stone. The Romanesque nave was later enlarged with bricks, being made longer on the west side and higher over the

whole length, and was provided with narrow Gothic lancet windows which were exposed again. A late Gothic chancel replaced an older one about which nothing is known. The fourteenth-century brick steeple has lateral elements forming part of the main structure. A low but wide body of this kind is rather unusual and in the first instance is suggestive of a small west front in the most strongly reduced form. This assumption is supported by the relationship between the church and the once nearby castle on the Maas.

HET GASTHUIS IN WIJK BIJ DUURSTEDEN

G. BERENDS

Het voormalige St.-Ewouds- en St.-Elisabethsgasthuis in Wijk bij Duurstede werd in 1400 gesticht door Willem, Heer van Abcoude en Duurstede. Als bejaardentehuis is het tot 1970 in het gebouwencomplex aan de oostzijde van de Oeverstraat gevestigd geweest. In dat jaar werd een nieuw gebouw betrokken. Het oude gebouw werd toen in een aantal woningen gesplitst en gedeeltelijk gerestaureerd en verbouwd. Van de vergroting van 1871 werd het grootste deel gesloopt.

De achtervleugel, die geen verdieping heeft, is het oudste onderdeel van het complex. Het noordelijke gedeelte ervan heeft een overwelfde kelder van een type, dat we ook aantreffen in het huis Keyserrijk in Utrecht (waarschijnlijk *c.* 1410), terwijl in het zuidelijke gedeelte de moerbalken ondersteund worden door korbeelstellen (muurstijlen, korbeels en sleutelstukken), waar-

van we het sleutelstukprofiel (fig. 3a) ook al zien in het omstreeks 1300 gebouwde huis Houtmarkt 42-44 in Zutphen. Misschien dateert deze vleugel dus nog van voor 1400 en werd hij door heer Willem aan het gasthuis geschonken; ook is het mogelijk, dat hij kort na de stichting nieuw is gebouwd, al mag tenslotte de mogelijkheid niet uitgesloten worden, dat hij eerst naderhand door het gasthuis is verworven.

In de loop van de 15de eeuw (een nadere datering is helaas niet te geven) verrees de hoofd-vleugel van het gasthuis aan de Oeverstraat, 4,5 meter terugliggend ten opzichte van de rooilijn. Al spoedig werd aan de oostzijde de kapel toegevoegd, waarvoor kassen in de oostmuur waren gespaard. De entreehal in de hoofd-vleugel staat in open verbinding met de kapel, terwijl men vanuit de vertrekken daarnaast (waarvan de

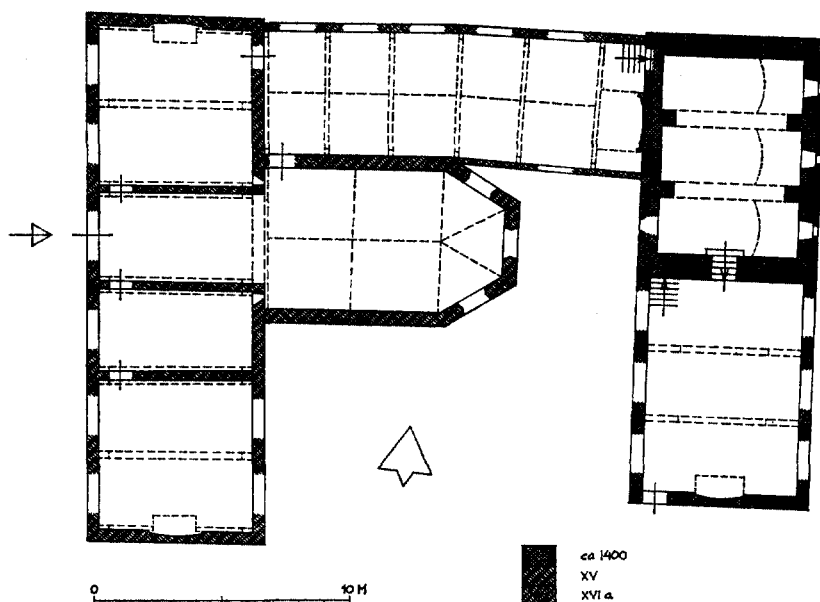

Fig. 1. Wijk bij Duurstede, St.-Ewouds- en St.-Elisabethsgasthuis. Reconstructie van de plattegrond omstreeks 1550, met in stippellijnen op de vloer geprojecteerde moer- en trekbalken (dubbele lijnen) en gewelfribben (enkele lijnen). Van het noordelijke gedeelte van de achtervleugel is de kelder weergegeven, die half boven het maaiveld uitkomt. Schaal 1:300. Naar opmeting van architectenbureau S. P. Harsono en H. K. J. Wielen te Culemborg en metingen van de auteur.

noordelijke tot 1970 de regentenkamer was) door een kijkspleet eveneens in de kapel kan kijken.

Bestond de hoofdvluegel op de begane grond vanouds uit vier ruimten, op de verdieping bevatte hij één ongedeelde ruimte (althans zonder stenen binnenmuren) van acht balkvakken lengte, die als ziekenzaal gefungeerd zal hebben. Misschien was er vandaaruit ook een kijkvenster in de kapel; alle sporen daarvan zijn echter verloren gegaan, toen in later tijd een verdiepingsvloer in de kapel werd gemaakt en toegangsdeuren werden ingebroken vanuit de hoofdvluegel. De kapel heeft een eiken kap met een houten tongewelf zonder trek balken (fig. 2). Vensters zijn er alleen in de drie zijden van de sluiting (later verlaagd) en één aan de noordzijde (later gedicht).

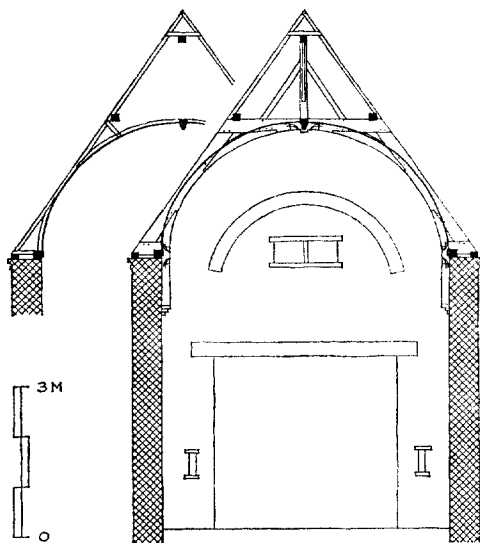

Fig. 2. Wijk bij Duurstede, St.-Ewouds- en St.-Elisabethsgasthuis. Dwarsdoorsnede over de kapel gezien naar het westen met kapspant (links de constructie van sporen en schenkels tussen de spanten); dakbedekking weggelaten. Schaal 1 : 150. In de westmuur twee kijkspleten te weerszijden van de doorgang naar de entreehal, die overdekt wordt door een eiken latei. Hierboven een ontlastingsboog (gereconstrueerd) en daaronder een verondersteld kijkvenster vanuit de zaal op de verdieping van de hoofdvluegel. Herkomst gegevens als fig. 1.

Ziekenzaal en kapel liggen dus niet in elkaars verlengde, zoals we elders nogal eens zien of zagen, bijvoorbeeld bij het H. Kruisgasthuis in Utrecht (zie S. Muller Fzn in *Bulletin N.O.B.* 1921, 47-50), het St.-Pietersgasthuis in Amersfoort, het St.-Nicolaasgasthuis in Nijmegen (zie

Nieuws-Bulletin K.N.O.B. 1968, 55-58 en 1970, 96-98), het gasthuis in Rhenen en het Oudemannenhuus in Montfoort. Van deze gasthuizen is alleen dat in Amersfoort (gedeeltelijk) bewaard gebleven.

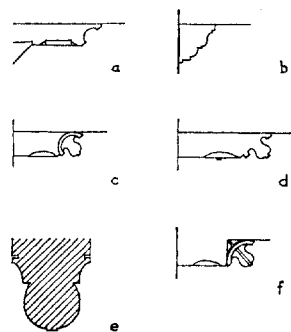

Fig. 3. Wijk bij Duurstede, St.-Ewouds- en St.-Elisabethsgasthuis. Details houtconstructie (schetsmatig): a sleutelstuk zuidelijk gedeelte achtervluegel, b console noordelijk gedeelte achtervluegel, c sleutelstuk verdiepingsbalklaag hoofdvluegel, d sleutelstuk zolderbalklaag hoofdvluegel, e profiel gewelfribben kapel, f sleutelstuk tussenvluegel.

Bouwkundige bijzonderheden van de hoofdvluegel en de kapel zijn nog de volgende. De hoofdvluegel heeft moer- en kinder balklagen op sleutelstukken met peerkraalprofiel (fig. 3c en d). Tegen de noordgevel vinden we ravelingen voor stookplaatsen op de begane grond en de verdieping. Bij de zuidgevel zijn beide balklagen gewijzigd, maar hier zijn ook vanouds één of twee stookplaatsen geweest getuige het schoorsteenkanaal op zolder. De kapspanten bestaan elk uit twee normale jukken op elkaar en zijn genummerd met gesneden (rechts gebroken) telmerken. De sporen zijn van rondhout en secundair. Bij de noordelijke hoek heeft tegen de oostgevel waarschijnlijk een traptoren gestaan; hier vinden we althans uitstekende koppen in de muur en een gedichte doorgang op verdiepingshoogte. Men zou echter ook kunnen denken aan een privaat.

De kapspanten van de kapel zijn eveneens genummerd met gesneden rechts gebroken telmerken. Op de jukken, die het gewelf omvatten, staan makelaars, die een langsbalk dragen; hierop rusten de haanhouten, die de sporen paarsgewijze verbinden (vgl. H. Janse in *Bulletin K.N.O.B.* 1961, kol. 181 e.v., fig. 6 en 7c). Het profiel van de gewelfribben is weergegeven in

Afb. 1. Het St.-Ewouds- en St.-Elisabethsgasthuis in Wijk bij Duurstede, voorgevel van de hoofd vleugel aan de Oeverstraat nr. 21.
(Foto Monumentenzorg, A. v. d. Wal, 1973)

Afb. 2. De achtergevel van de hoofd vleugel van het gasthuis met de kapel.
(Foto Monumentenzorg, A. v. d. Wal, 1973)

Afb. 1. De Oldehove te Leeuwarden. Toren gezien vanuit het zuidwesten. (Foto Monumentenzorg, 1907)

fig. 3e. Bij de ribkruisingen steekt een achthoekig vlak iets naar onderen uit, dat in zes sectoren beschilderd is in de kleuren zwart, wit en rood. De restanten van het gewelfbeschoot zijn donkergroen geschilderd, evenals de ribben. De kap is nogal aangetast door zettingen, inwatering en vernieuwingen.

Aan de hoofdvleugel en kapel vinden we baksteen van verschillende formaten: $25/28 \times 12/13,5 \times 5,5/6,5$ cm, 10 lagen = 70/77 cm en $c. 24 \times 12 \times 5$ cm, 10 lagen = 63,5 cm (trapgevel noordzijde). Het koepeltje op het dak van de hoofdvleugel heeft wijzerplaten met het opschrift ANNO 1794.

In het begin van de 16de eeuw werd een vleugel toegevoegd tussen de hoofd- en de achtervleugel, aan de noordzijde van de kapel. Het venster in de noordmuur van de kapel moest daarbij gedicht worden. De nieuwe vleugel, die geen verdieping heeft, zal gefungeerd hebben als ziekenzaal. De kap bevat een houten tongewelf, waarvan het beschoot en de meeste schenkels echter verdwenen zijn. De kapconstructie komt vrijwel overeen met die van de kapel (ook het profiel van de gewelfribben en de telmerken); er zijn echter wel trekbalken aanwezig. Op twee plaatsen bevinden zich daaronder nog sleutelstukjes (zij het beschadigd; fig. 3f). De gewelfribben lijken rood geschilderd te zijn geweest. Merkwaardigerwijze heeft het tongewelf niet helemaal doorgelopen tot de oostmuur; het stopte bij het spant dat op $c. 1,80$ m afstand van die muur staat. Dit zou kunnen samenhangen met een stookplaats tegen die muur.

De achtervleugel heeft in de loop der tijden nogal wat wijzigingen ondergaan. Van de drie gebinten van het zuidelijke gedeelte is de middelste verdwenen. De noordelijkste staat juist boven de zuidmuur van de kelder en ontbreekt daarom op fig. 1. Tussen de westelijke muurstijlen van de bewaard gebleven gebinten is blijkbaar een uitbouw geweest; dit blijkt uit naden of scheuren in de bestaande muur en uit een balk in die muur, ondersteund door korbels en sleutelstukken aan de naar elkaar toegewende zijden van die twee muurstijlen. Deze korbels en sleutelstukken zijn kennelijk afkomstig van de originele gebinten. Later is die uitbouw weer verdwenen. Op de plaats van het verdwenen gebint zien we nu een moerbalk met aan de westzijde een renaissance houten console eronder.

Deze console dateert van een verbouwing van deze vleugel, die in het tweede kwart van de 17de

eeuw plaats gevonden moet hebben. Toen kreeg het noordelijke gedeelte zijn huidige moer- en kinderbalklaag (deels van grenen) van vijf vakken op soortgelijke consoles (fig. 3b). Een scheidsmuur tussen de twee gedeelten ontbreekt. De vijf eiken kapspanten (elk bestaande uit twee jukken op elkaar en genummerd met gesneden telmerken, waarvan de westelijke van een schuin dwarsstreepje zijn voorzien; zie H. Janse, *Bouwers en bouwen in het verleden*, Zaltbommel 1965, 73) werden opnieuw gebruikt en voorzien van grenen makelaars, flieringen, nokgording en windschoren. Misschien verdween de uitbouw aan de westzijde bij deze verbouwing. Tegen de noordmuur is een stookplaats geweest, wat blijkt uit een raveling in de kinderbalklaag. Vermoedelijk is ook tegen de zuidmuur vanouds een stookplaats geweest, maar dat is niet met zekerheid vast te stellen. Westelijk hiernaast ziet men in deze muur restanten van een oude lage toegang.

Op de oudste kadastrale kaart ($c. 1830$) zien we het gasthuis in de hier besproken gedaante, echter voorzien van een 5 à 5,5 meter brede aanbouw tegen de oostzijde van de hoofdvleugel, zuidelijk van de kapel, waarschijnlijk daterende uit de 18de eeuw. Verder zien we daarop de nog bestaande vleugel in de tuin aan de oostzijde, die toen nog vrij nieuw geweest moet zijn, en die tot 1971 diende als mortuarium, bijkeuken, washok en berging.

Nadien is het gasthuis nog zuidwaarts vergroot met de twee naastgelegen huizen. Het eerste werd in 1871 door nieuwbouw vervangen (nog bestaand), terwijl tegelijkertijd de ruimte tussen hoofdvleugel, kapel en achtervleugel grotendeels werd volgebouwd (na verwijdering van de 18de-eeuwse aanbouw; thans weer gesloopt).

Bijdrage Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Literatuur:

H. Hijmans, *Wijk bij Duurstede*, Rotterdam/Den Haag, 1951, 61-65. *Verslag Commissie Overblijfsels der Vaderlandsche kunst*, 1871, 4 en 21.

Over de stichter enige bijzonderheden in: A. G. de Groot, „Zweder en Jacob van Gaasbeek in Zuid Holland”, *Zuid Hollandse Studiën*, 1959, 39-99.

DE OLDEHOVE IN LEEUWARDEN

P. WIERSMA en H. JANSE

De onlangs gereedgekomen restauratie van de onvoltooide toren van de voormalige St.-Vituskerk van Oldehove te Leeuwarden bood de gelegenheid het bouwwerk nog eens te onderzoeken. Zoals bekend was de eerste bouwmeester van 1529 tot 1532 Jacob van Aken, een man waarvan

meester Jacob gebouwd onder leiding van Cornelis Frederiks, ontbreken de schaarpaten. Hier zijn de grote blokken op Nederlandse wijze met de wolf omhoog gehaald. Daarvoor was een naar boven smaller wordend gat boven in de blokken nodig, uitwendig niet zichtbaar (fig. 1).

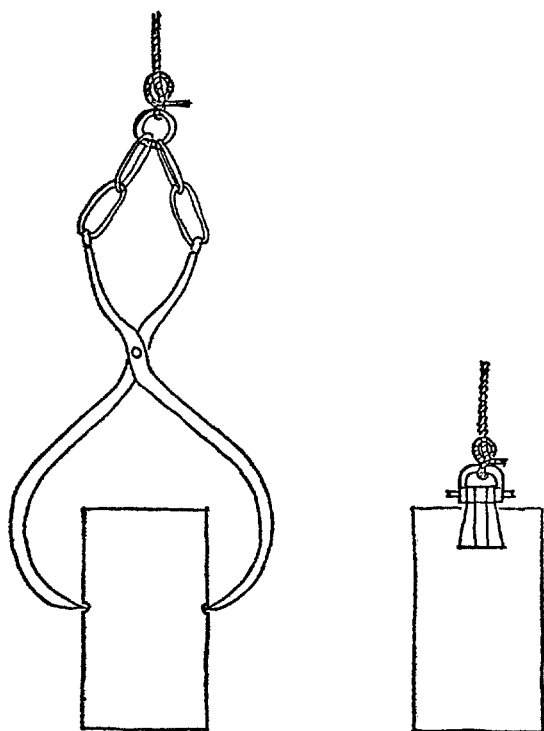

Fig. 1. Links een steenschaar naar een exemplaar in de verzameling van de Dom in Aken; rechts een wolf naar Leonardo da Vinci.

Fig. 2. Steenhouwersmerken uit de periode 1529-1535 in de Oldenhove te Leeuwarden naar gegevens van P. Wiersma.

wij verder niets weten. Thans is wel duidelijk gebleken, dat hij uit Duitsland afkomstig moet zijn. Vele blokken van Bentheimer zandsteen vertonen namelijk uithollingen, die dienden om er de steenschaar tijdens het ophijsen van het blok in te laten grijpen (fig. 1). Deze werkwijze is in de Nederlanden niet toegepast, met uitzondering van de streken langs de oostgrens (b.v. Tubbergen, toren R.K. kerk en Maastricht, Dinghuis). In het bovenste deel, na de dood van

Op een aantal zandstenen onderdelen in het inwendige komen 34 verschillende persoonsmerken (of zgn. handmerken, vergelijk het woord hand-„tekening”) voor, op een totaal van 146 merken, die in dit verband steeds steenhouwersmerken genoemd worden (fig. 2). Bovendien komt er een merk voor, dat op drie opvallende plaatsen (tweemaal aan de buitenzijde) ter hoogte van de omloop is aangebracht. Het is tweemaal vergezeld van de initialen P G, tweemaal

van het jaartal 1529 en eenmaal van een groten-deels uitgewist jaartal ...33 of ...53. Misschien is dit het merk van de man, die het werk uitvoerde. Merkwaardig is wel, dat het jaartal 1529 al boven in de toren voorkomt, terwijl het contract met meester Jacob van Aken in hetzelfde jaar is gesloten.

Van de 34 steenhoudersmerken komen er 23 op de onderste torentrap voor. Bij deze merken valt op, dat ze allemaal op het spilgedeelte van de trap treden zijn aangebracht. 25 van de 121 treden dragen geen zichtbaar merk. De merken zijn niet willekeurig over alle treden verspreid, maar duidelijk naar hun plaats in 10 groepen in te delen. Hieruit kan men concluderen dat de treden niet allemaal in één keer zijn gemaakt en aangevoerd, maar in gedeelten naar mate het werk vorderde. Bij alle merken valt het steeds weer op, dat een aantal geheel of gedeeltelijk elkaars spiegelbeeld vormt. Dat het hier in wezen dezelfde merken betreft blijkt uit het volgende. Van de 34 verschillende Oldehoofse steenhoudersmerken zijn er 24 asymmetrisch van vorm. Van de 18, die meer dan één keer voorkomen, zijn er 6 die in spiegelbeeld voorkomen; 7 stuks zijn niet gespiegeld. Bovendien komen de gespiegelde merken vlak naast elkaar of in dezelfde groep voor. Ook zijn ze, omdat ze niet als verschillend worden ervaren, lastig uit elkaar te houden. Het spiegelen van letters bij mensen die weinig schrijven is tegenwoordig nog gebruikelijk. De overige vijf merken verschillen slechts in kleine onderdelen van elkaar. Misschien hebben we hier met familierelaties te maken.

Een verschijnsel wat hier ook genoemd moet worden is het feit, dat af en toe bij een bepaald merk een schreef voorkomt. Dit is het dwarsstreepje aan het uiteinde van een letter. Dit gebruik treedt in het tweede kwart van de 16de eeuw op onder invloed van de Renaissance waarin men Romeinse kapitalen toepast en komt later veelvuldiger voor (Hasselt, stadhuis 1550; Kampen, Bovenkerk 1563).

Typend voor de eerste helft van die eeuw in Friesland is ook het toepassen van speklagen in de vorm van afwisselend lagen rode en gele baksteen (Bolsward, Heeremahuis *c.* 1525; Franeker, Martenastins *c.* 1540, Minnertsga, toren Hervormde kerk, gedateerd 1505). Aan de Oldehove komt dit ook voor, maar de banden van drie lagen gele steen zitten ver van elkaar af. De zandsteenblokken van de negkanten die 12 lagen van elkaar verwijderd zijn corresponderen om de andere met een gele

band, zodat er tussen de gele lagen maar liefst 27 lagen rode baksteen zitten.

Steenformaat en steenverband duiden erop dat de toren in een overgangstijd is opgetrokken. Het onderste torenlid is tot de geboorte van de bogen van de nissen gemetseld in baksteen van het moppenformaat *c.* 30 cm lang, 10 lagen = 90/95 cm. Daarboven varieert het formaat van 24/26 cm lengte, 10 lagen = 70/80 cm. In verband hiermee is men voor de ronde binnenzijde van de spiltrap van koppenverband overgeschakeld op onregelmatig staand verband. Dit laatste komt verder over de volledige hoogte van de toren voor, maar bij de kleinere steen zijn ook gedeelten in kruisverband gemetseld. Overigens komt het kleinere steenformaat ook al beneden voor op plaatsen waar dat i.v.m. de dikte van de zandsteenblokken beter uitkwam. De overgang naar een kleiner steenformaat strookt niet met de overgang van schaargaten naar wolfgaten. Deze ligt ter hoogte van de vierde waterlijst van de steunberen waar de pinakels beginnen. Eigenaardig is, dat de geprofileerde muurdammen tussen de nissen van de bovenste geleding weer van grote moppen gemetseld zijn, terwijl de nisvelden van kleine steen zijn. Vanaf 3,5 m boven de trans, corresponderend met de bovenkant van het blindtracerwerk in de nissen, is weer in kleinere rode steen gemetseld. De banden van de gevel zijn hier niet van zandsteen maar geheel van gele moppen. Deze overgang correspondeert met de oorspronkelijke beëindiging van de pinakels op de steunberen, waar deze weer een vlakke voorkant krijgen. Dit bovenstuk laat dus een vereenvoudiging zien, die oorspronkelijk niet bedoeld kan zijn.

De torenbouw is halverwege deze tweede geleding gestaakt, waarschijnlijk omdat de toren toen vooral naar het noorden ging overhellen, waarbij de beide helften van elkaar losscheurden. Het verzakkingsproces kan men goed volgen, doordat er steeds loodrecht verder werd gebouwd. Niet op ieder punt werd echter de loodlijn aangehouden. Dit gebeurde vooral op het niveau van de waterlijsten, zodat daar knikken ontstonden. In de vanuit het noorden en zuiden zichtbare verticalen bevinden de knikken zich op de volgende niveaus: 5,75 m, 11 m, 14,60 m, 18,20 m, 22 m, 25,60 m en 29,20 m. Hieruit kan men zien dat de verzakking naar het westen geleidelijk heeft plaatsgevonden. Aan de west- en oostgevels is waar te nemen dat aanvankelijk de noord- en zuidhelften iets uit elkaar gingen, door-

dat de fundering onder de doorgangen niet meezakte. Al bij het begin van het op metselen van de torenkapel ging de zuidelijke helft naar het noorden hellen, waarbij deze de noordelijke helft iets meedrukte. Aan de westgevel werden op halverhoogte van de kapel de verticalen gecorrigeerd, daarna van beide zijden bij het begin van de tweede geleiding en tenslotte zeven meter hoger. Toen pas ging de toren zo sterk naar het noorden over hellen, dat beide delen van elkaar losscheurden, waarna de bouw werd gestaakt. Er is daarna geen verandering meer gekomen in de stand van het gebouw.

De toren moet met een kap afgedekt geweest zijn, want Hofkamp vertelt in een ter gelegenheid van de herstellingen in 1911 geschreven boekje, dat deze kap op 20 juni 1739 afbrandde. Op een tweetal tekeningen van de toren in het Gemeente-archief van Leeuwarden, waarvan één met een soort reconstructie van de afgebroken kerk, is de toren al met een plat dak afgebeeld. Maar de natuurstenen balustrades van de omloop waren toen nog wel aanwezig, terwijl Hofkamp schrijft, dat deze in 1698 zijn verwijderd en vervangen door de huidige ijzeren balies. Het schijnt, dat deze later zijn. In 1768, 1788 en 1816 waren er n.l. ook weer herstellingen nodig. Op bovengenoemde tekeningen ziet men ook de trap op de zuidoosthoek boven het plat uitsteken. De afdekking

was waarschijnlijk een lessenaardak, maar dit is niet goed te zien.

De bovenste meters van de toren zijn in een klein steenformaat gemetseld van 20 cm lengte, 10 lagen = 52 cm. De ongeprofileerde beëindigingen van de nissen aan de noordzijde zijn hiermee in verband gemetseld. Mogelijk is de hele bovenkant opnieuw gemetseld in 1788, toen daarvoor 1645 gulden werd uitgegeven. De overige nissen hebben hun oudere beëindiging behouden. Aan de oostzijde loopt het baksteenprofiel door. Aan de zuid- en westzijde zijn natuursteenblokken gebruikt van een afwijkend profiel, die bovendien de geschikte kromming missen. Het is heel goed mogelijk, dat het afbraakmateriaal van de oude St.-Vituskerk is. Het besluit tot afbraak daarvan werd in 1595 genomen. Het poortje in de dichting aan de oostzijde van de toren draagt het jaartal 1599. Deze vulling en die van de vensters aan de oost- en westzijde zijn ook uit afbraaksteen opgetrokken, daar er weinig hele stenen in voorkomen.

Bijdrage Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Literatuur

H. Janse, *Bouwers en bouwen in het verleden*, Zaltbommel 1965, 77-83.

W. C. A. Hofkamp, *De toren „De Oldehoeve“ te Leeuwarden en zijn geschiedenis*, Leeuwarden 1911.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

NOORD-HOLLAND

Amsterdam, Velserspad

Omstreeks 1960-62 heeft J. Schults langs het Velserspad door de IJpolders (coördinaten c. 25B: 115.83/492.05) een vuurstenen sikkels opgeraapt, van het onder meer uit Westfriesland goed bekende type (lengte 15 cm, oorspronkelijk c. 16 cm). Datering c. 1100 tot 700 voor Chr.

De landschappelijke situatie is thans ter plaatse sterk veranderd. Volgens het archief van Publieke Werken van Amsterdam (bij monde van J. Schaap) was hier indertijd veel zand opgespoten uit de verlengde Westhaven ernaast (maximaal 25 m diep). De vindplaats en het aanliggende deel van de Westhaven bevinden zich op de plaats van het vroegere eiland De Hoorn, een erosierest in het IJ. Ofschoon er een kleine kans bestaat dat de sikkels van elders is aangevoerd, geeft deze vondst althans de suggestie dat in het eiland De Hoorn restanten aanwezig zijn van de zandige, beloop- en bewoonbare facies van de Duinkerke O/ Westfriesland II-afzettingen. De bezitter van de sikkels, F. Baars, heeft deze inmiddels geschonken aan het Amsterdams Historisch Museum. Aan alle genoemde onze dank voor hun gedetailleerde inlichtingen.

Albert Egges van Giffen Instituut voor Prae-hen Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam (J. A. Bakker en S. Y. Comis)

GELDERLAND

Bergharen-Hernen

Op 4 december 1974 heeft J. F. A. Loeffen, Hernen, op het „Lang Stuk” een merkwaardige bronzen munt uit de Romeinse tijd gevonden. Het is een gesnoeiide sestertius van Septimius Severus (193-211), die in 194 of iets later te Rome is geslagen. De legende op de voorzijde (L. SEPT. SEV. PERT. ---) wijst erop dat het stuk dateert uit de jaren 194-198. De tekst op de keerzijde (--- TR.] P. (?) COS. S. C., rond een staande Fortuna met roer, op globe of vogel?, en hoorn van overvloed) is hiermee echter niet in overeenstemming; deze heeft nl. betrekking op het jaar 193. Het ziet er naar uit dat bij het slaan van deze hybridische munt — die in het bezit is van

de vinder — voor de keerzijde een verouderde stempel is gebruikt.

Instituut O.G.A., Nijmegen (J. E. Bogaers)

Hardenberg

Op 6 februari kwam via de gemeente Hardenberg en de heren Timmerman en Goutbeek de melding binnen, dat op „de lange akker” te Marienberg bij de egalisatie van een es een paar urntjes waren gevonden. Vanwege het karakter der werkzaamheden, dat weinig speelruimte overliet, werd van 7-10 februari een provisorische noodopgaving uitgevoerd. Hierbij kon dankzij het reeds afgeschoven esdek (ruim 1/2 m dik) en de hulp van amateur-archeologen uit de wijde omtrek c. 1400 m² (35 bij 40 m) onderzocht worden. Gaarne brengen wij hier onze dank uit aan de gemeente Hardenberg, de aannemer Kamphuis, dhr. R. van Beek en o.m. de amateur-archeologen A. en W. Timmerman, A. G. Kleinjan en A. Goutbeek.

Het urnenveld was gelegen op een golvend zandplateau, direct oostelijk van een meters hoge steilwand, welke ter plaatse de begrenzing van het Vechtdal vormde. De uitbreiding van het grafveld leek zich te beperken tot een oost-west lopende golfing van het zandplateau. Dit reliëf bepaalde de zuidgrens van het grafveld, de steilwand de westgrens. De oostgrens van het grafveld werd vermoedelijk ten naaste bij bereikt, terwijl in het noorden reeds een deel verloren was gegaan. Naar schatting, vooral op basis van het reliëf en de waarnemingen van W. Timmerman, is bijna driekwart van het grafveld ingetekend.

Het urnenveld bood in twee opzichten een opmerkelijke plattegrond:

1. door het ontbreken van randstructuren om de crematiebijzettingen, hoewel in het oosten mogelijk het fragment van een grote kringgreppel is waargenomen. De keuze tussen erosie, aanvankelijk ondiep uitgegraven greppels e.d. of het werkelijk ontbreken van greppels valt stellig ten gunste van laatstgenoemde mogelijkheid uit;

2. door de aanwezigheid van vele brandkuilen. Deze waren in omvang, vorm en kleur (zwart of grijs, vaak met een groenachtig waas) slechts in een beperkt aantal gevallen onderscheidbaar van

de kuilen met bijzettingsresten. Beide soorten kuilen versneden elkaar geen enkele maal. De brandkuilen lagen in hoofdzaak aan de (niet westelijke) periferie. Vooral in de oosthelte van het grafveld met een beduidend geringere kuil-dichtheid waren beide soorten kuilen aanwezig. Tientallen meters zuidelijk van de opgraving, op de naastgelegen golving van het plateau, registreerde W. Timmerman nog een negental brandkuilen.

In het opgegraven terrein werden ruim 30 brandkuilen geregistreerd en 32 bijzettingen. De bijzettingen bestonden in 13 gevallen uit crematie zonder bijgaven, 14 maal uit crematie met bijgaven van aardewerk of urnen, 1 maal uit crematie met resten van een bronzen scheermes, terwijl in drie gevallen slechts aardewerkresten zijn gevonden als gevolg van verstoring door de bulldozer. Eén maal werd een afgerond rechthoekige kuil zonder crematie aangetroffen, waarin omgekeerd een potje was geplaatst. Slechts in een of twee gevallen diende het aardewerk als urn, bij de overige bijzettingen lagen 1 tot 3 fragmenten van kleine ceramiek in, bij of op de crematie. Het overwegende verschijnsel van kleine bijpotjes bij de crematies is eveneens bekend van een urnenveld te Mander (opgraving Hijszeler, 1961/'62). De datering valt waarschijnlijk in de late bronstijd.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde)

Kesteren

In april 1974 werd in Kesteren een begin gemaakt met de rioleringswerken in het bestemmingsplan Prinsenhof, gelegen tussen de dijk langs de Oude Rijn en de Nedereindsestraat, onmiddellijk ten westen van de dorpskern. Deze werken boden de leden van de Historische Kring Kesteren en Omstreken de gelegenheid middels een aantal doorsneden een goede indruk te verkrijgen van de archeologische betekenis van dit gebied, dat in het recente verleden behalve enige Romeinse vondsten (*Nieuwsbull. KNOB*, 1968, 6) overwegend vondsten uit de Late Middeleeuwen, maar ook reeds in de 19de eeuw Romeins vaatwerk en munten (*Exc. Rom.*, III, 117) had opgeleverd.

Op deze wijze bleek in de directe omgeving van de dijk de aanwezigheid van een Romeins grafveld. In korte tijd werd vervolgens een 40-tal graven geborgen. Veertien dagen later werd het onderzoek door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek ter hand genomen, met

toestemming van de gemeente Kesteren. Vastgesteld mag worden dat de beoogde opzet, het vastleggen van de begrenzingen van het grafveld, zeer redelijk geslaagd is. Aan het eerder genoemde aantal werden 84 graven c.q. resten van graven toegevoegd. Twee graven bevatten inhumaties, waarvan één in een van planken opgebouwde kist. De crematiegraven vertonen de in deze periode gebruikelijke variatie van dodenbezorging (vergelijk H. Brunsting, *Het grafveld onder Hees bij Nijmegen*, 1937). Op drie plaatsen werden fragmenten van ronde kringgreppels waargenomen. Bepaald uitzonderlijk mag de vondst van 19 paardegroeven worden genoemd. Deze liggen met name in de oostelijke helft van het grafveld, deels tussen de overige graven, deels aan de rand en soms op enige afstand erbuiten. Voorzover onderzocht strekt het grafveld zich uit over een lengte van 80 m, bij een grootste breedte van slechts 25 m, in een WNW-OZO richting. Naar het westen loopt het grafveld onder de dijk door. Aan de andere zijde van de dijk zijn, althans naar wij weten, nimmer concrete aanwijzingen voor de aanwezigheid van begravingen gevonden. Overigens bestaat het vermoeden dat het rivierwater een gedeelte van het grafveld heeft opgeruimd. Voorts wordt de vaststelling van het oorspronkelijke aantal graven in het onderzochte gedeelte ook nog in belangrijke mate verhinderd door latere verstoringen. De globaal tot twee stelsels behorende sloten en greppelvormige ingraven uit de Late Middeleeuwen, waarvan de oudste rond de 12de eeuw dateert, en de diverse werken die bij de aanvang van het onderzoek in het kader van het bouwrijpmaken reeds waren uitgevoerd, zijn hier debet aan.

Van de datering van het grafveld bestaat thans (maart 1975) de volgende, voorlopige indruk. De oudste grafvondsten dateren uit de eerste helft, mogelijk zelfs eerste kwart van de 2de eeuw, de jongste uit het einde van de 2de eeuw-begint 3de eeuw.

Het grafveld draagt zonder twijfel een belangrijke steen bij aan onze kennis van Romeins Kesteren. Niettemin is het thans bepaald nog ondoenlijk het juiste verband tussen de ons bekende elementen te leggen. Ongeveer 350 m naar het zuidoosten lag terzelfdertijd een tweede, naar het schijnt kleiner grafveld (*Nieuwsbull. KNOB*, 1967, 112; 1971, 36-37). Verder strekt zich op een afstand van 250-400 m ZZW tot ZW het sinds jaar en dag bekende nederzettingsterrein uit langs de zuidzijde en in het westen ook aan de noordzijde van de Nedereindsestraat (*Nieuws-*

bull. KNOB, 1968, 62-64; 1969, 5, 68; 1971, 3). Dit terrein was reeds eerder (I B of eind I) bebouwd, maar loopt overigens chronologisch parallel. Het vermoeden bestaat dat deze nederzetting (geheel of ten dele?) van militaire aard is geweest, ter legering van hulptroepen (*Der Niedergermanische Limes*, herausg. J. E. Bogaers und C. B. Rüger, 1974, 70-71). Tijdens het onderzoek van het grafveld werden direct ten ZW daarvan vondsten gedaan die het vermoeden geven dat zich in genoemde richting op nog onbepaalde afstand van de vindplaats meer bouwresten zullen bevinden. De vondsten bestaande uit een grote hoeveelheid dakpanfragmenten, waaronder een imbrex met een stempelfragment [-]RINF, delen van werpkogels, brokken „cement”, grind en aardewerkscherven, horen blijkens de laatste in II B of nog later thuis. De vele dakpanfragmenten die op het grafveld zelf zijn aangetroffen en zeker ten dele rechtstreeks met de begravingen samenhangen leverden twee maal een stempel op, t.w. [-]XC[-] (uit graf) en EXGERINF. Op een directe relatie met het militaire bevolkingsdeel lijkt een graffito (t.s. Curle 15, dat. midden II) te wijzen, uit een graf afkomstig, en die door prof. dr J. E. Bogaers (O.G.A., Nijmegen) als militair is bestempeld.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst)

Nijmegen

Het navolgende verslag betreft de werkzaamheden van de ROB in Nijmegen gedurende de periode van het late najaar van 1973 tot ongeveer 1 maart 1975. De uitvoering was in handen van de heren K. Greving en L. Biegstraaten. Zeer veel medewerking werd, zoals gebruikelijk, ondervonden van de Gemeente Nijmegen en verschillende Gemeentelijke Diensten, in de eerste plaats de Dienst Publieke Werken en Volkshuisvesting. Voor het goede verloop van de werkzaamheden is deze hulp onontbeerlijk gebleken. In de verslagperiode richtte het onderzoek zich op drie gebieden, van oost naar west: het terrein van de Rijksinrichting voor Meisjes „De Hunerberg” in de zuidwesthoek van het Kopse Plateau, het zuidoosten van de grote Romeinse legerplaats en het terrein, bestemd voor de nieuwbouw van Estel en de omgeving daarvan. Toestemming en medewerking verleenden hierbij resp. het Ministerie van Justitie en de Directie van de R.I. „De Hunerberg”, de Woningbouwvereniging „De Gezonde Woning” en Arch. F. Tromp, de Gemeente Nijmegen en de Directie van het Estelconcern. Het Werkvoorzieningschap Nijmegen en

Omstreken en de Fa. A. de Wit uit Maurik leverde de arbeiders en de machines.

De vernieuwingen van verschillende straten (Esdoornstraat, Tooropstraat, Dommer van Poldersveldweg, Graadt van Roggestraat, Barbarossastraat en Batavierenweg) noopten tot een nieuwe vorm van onderzoek. Door voor de aannemer uit te werken konden al deze straten in hun geheel of voor een helft opgegraven worden. In principe bieden de straten de kans over grote afstand een inzicht te verkrijgen in de archeologische waarde van gebieden, die reeds gebouwd zijn en waar vroegere waarnemingen nagenoeg ontbreken. De vraag was of de resultaten van een dergelijk arbeidsintensief onderzoek tegen de kosten en de moeite zouden opwegen. Dit blijkt ruimschoots het geval geweest te zijn, zodat ook in de komende jaren de stratensaneringen van de gemeente op de voet gevolgd zullen worden. De resultaten van al deze activiteiten kunnen als volgt samengevat worden.

Voor-Flavisch

Blikverruimend werkte de vaststelling van de zuidoostelijke begrenzing van de grote Augusteïsche legerplaats. Kort na elkaar volgden de opgravingen in de Esdoornstraat en de Tooropstraat, waarbij bleek, dat de twee Augusteïsche grachten, die voor 1967 in de Ubbergseveldweg en de Iepstraat geconstateerd waren in zuidoostelijke richting ongeveer parallel aan de Broerweg hun voortzetting hebben. Ter hoogte van de kruising van de Broerweg met de Berg en Dalseweg moeten zij naar het zuidwesten afbuigen om dan ongeveer parallel aan de zuidzijde van de Tooropstraat te verlopen. Ook in de Dommer van Poldersveldweg zijn zij weer vastgesteld. De legerplaats blijkt veel groter geweest te zijn dan tot nu toe gedacht: in plaats van *c.* 27 ha nu 40-50 ha. Het kamp moet dus gedacht geweest zijn voor twee legioenen (*c.* 12 000 man) of het equivalent daarvan. Ook bij dit gedeelte is zoals vaker de natuurlijke gesteldheid van het terrein optimaal benut. In de Esdoornstraat kon nog een toren van de reeds bekende afmetingen (*c.* 3 × 3 m) opgetekend worden. Elders waren geen sporen van wal of torens meer te vinden.

In de Barbarossastraat kon met veel geluk de oostelijke begrenzing van de kleine Augusteïsche versterking, die in 1973 aan de oostzijde van het Trajanusplein ontdekt werd, bepaald worden (*Bull. KNOB* 1974, 180-1). Vermoedelijk lag hier zelfs de poort, aangezien gracht en wal juist in de straat eindigden. Enkele grote verstoringen

maakten het echter onmogelijk om hierover volledige zekerheid te krijgen. Van oost naar west zal het kamp ongeveer 140 meter, over de walfronten gemeten, lang geweest zijn. Verder oostwaarts, tussen de Hugo de Grootstraat en de Museum Kamstraat zijn in de Barbarossastraat en op het terrein ten noorden daarvan, bestemd voor de nieuwbouw van Estel, enkele crematiegraven gevonden. Voor een deel stammen deze uit voor-Romeinse tijd. Zij lagen in een groepje bij elkaar. De meesten waren zeer eenvoudige vondstenloze crematiekuiltjes; slechts in een werd een klein kommetje gevonden met een driedelig zeer hoekig profiel. Van groot belang was de bijzetting, een soort wagengraf, bestaande uit wagenonderdelen en paardentuig. De inventaris bestond uit twee grote ijzeren wagenvelgen, enkele naafbanden, minstens twee paardebitten, een ijzeren speer, en vijf bronzen sierplaten. De voorlopige indruk is, dat deze bijzondere vondst het grafveldje kan dateren in de 1ste eeuw voor Chr. De Romeinse grafjes lieten zich niet verder nauwkeurig dateren, maar zullen deel uitmaken van de 1ste-eeuwse grafvelden ten zuiden van de Barbarossastraat O, E, S en CC. De aanwezigheid van een in aantal geringe voor-Romeinse begraving wekt gedachten op over continuïteit in het gebruik van dit gebied als begraafplaats van voor-Romeinse tot in vroeg-Romeinse tijd.

Geheel aan de oostzijde van de Kopse Hof, op het terrein van de Pedagogische Akademie de „Kopse Hof”, werd nog een klein onderzoek verricht, juist op de plaats waar ook in 1957 (*Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1957, 108) reeds begraven was. Duidelijk behoort dit deel tot de periferie van de bewoning op de kop van het plateau. Behalve enkele kuilen werden een greppel opgetekend, die naar het zuiden afboog en daarmee een begrenzing suggereerde.

Flavisch-IIa

De renovatie van de woningen rond de Esdoornstraat en de sanering van de straat zelf bood een unieke kans om een beter inzicht te verkrijgen in de zuidoostelijke begrenzing van de Flavische en latere castra. Evenals in de Iepstraat (*Nieuwsbull. KNOB* 1963, 180), konden zeer fraai in stratigrafisch verband 4 grachten vastgelegd worden. Van drie kon bovendien de ombuiging naar het westen geheel of gedeeltelijk bepaald worden.

De hierna gebruikte nummering stemt overeen met die, welke door J. E. Bogaers gehanteerd is (J. E. Bogaers, „De Nijmeegse legioensvestingen vanaf 70 na Chr., *Numaga*, 22 (1975), 1-20).

Periode 2 (?): In het oostelijke deel van de Esdoornstraat werden de resten gevonden van een niet te brede en vrij ondiepe spitse gracht of greppel, die een enigszins gebogen verloop had. In de vulling is niet de voor de zuidzijde karakteristieke ingespoelde vulling gezien; het verloop kon echter slechts over zeer korte afstand in het vlak gevolgd worden. Diepte en breedte zijn aanzienlijk geringer dan langs de Berg en Dalseweg.

Periode 3: Alleen de zuidoosthoek zelf, niet de oostzijde van deze gracht is bepaald. Hier was deze geheel vergraven door de gracht van Periode 5. De gracht is opvallend ondiep en heeft een komvorm. De vulling is humeus bruin.

Periode 4: De gehele zuidoosthoek van de gracht is bepaald. Sporen van een wal zijn niet waargenomen. De gracht heeft een sterk leemhoudende vulling. Op sommige plaatsen is tufsteen in de vulling gevonden.

Periode 5: Over grote lengte is de oostzijde vervolgd. De aanzet van de ombuiging naar het westen kon nog net blootgelegd worden alsmede de bijbehorende hoektoren. De westelijke voortzetting bevond zich echter buiten het opgravings-terrein. Gedeelten van de walmuur zijn ook noordelijker langs de oostzijde aangetroffen. In het intervallum lagen talloze kuilen en een rechthoekig in dikke leem gevatte houten raamwerk, dat wellicht de onderzijde van een bassin is geweest.

Stratigrafisch ingepast tussen de grachten 4 en 5 liep nog een gracht, die geheel gevuld was met opvallend schoon geel zand, als was bijv. een aarden wallichaam in één keer in de gracht gedeponeerd. De voortzetting naar het zuiden of een eventuele ombuiging naar het westen was geheel verstoord door de gracht van periode 5 of de moderne bebouwing. Tot nu toe zijn aan de zuidzijde van de legerplaats geen aanwijzingen voor het voorkomen van deze gracht gevonden.

Buiten de legerplaats zijn zowel aan de oost- als aan de westzijde grote delen van het kampdorp, de *canabae legionis*, teruggevonden. Op het zuidwestelijke deel van de Kopse Hof kon de oostzijde van het grote gebouw, waarvan in 1973 reeds de noordoosthoek ontdekt was (*Bull. KNOB* 1974, 180), verder ontgraven worden. Dit deel lag geheel op het terrein van de R.I. De Hunerberg. Het gebouw blijkt een lengte van *c.* 155 m te hebben en een minimale breedte van 55 m. Bij een verhouding van 1 : 2 zou de totale oppervlakte tot een rechthoek van *c.* 75 × 155 m herleid kunnen worden. De oostelijke zijde bestaat uit 3 parallel aan elkaar lopende uitbraak-

sleuven van muren, die twee resp. 4 en 7 m brede stroken begrenzen. In de smalste, westelijke (de binnenzijde) zijn resten van een looplaag gevonden zodat deze als galerij/porticus opgevat wordt. In de oostelijke (buitenzijde) liepen de reeds eerder vermelde 4 rijen palen voorzover waarneembaar over de volle lengte door. Aangezien zij heel weinig, maar over grote afstand toch duidelijk in richting afwijken van de muren zullen zij wel tot een oudere periode behoren. In dit deel bevond zich waarschijnlijk de gebruikruimte. Op het binnenplein zijn geen verdere gelijktijdige constructies gevonden. Wel werden hier meer dan 20 palen naast elkaar gelegen rijen zeer dicht gestelde palen (l. c. 105 m; br. min. 26 m) gezien. In totaal zijn al minstens 4000 palen getekend, terwijl de westelijke begrenzing nog niet gevonden is. Voor de oostelijke helft lag aan de zuidzijde een soort platform, voor de westelijke helft leek deze aan de noordzijde te liggen. Standgreppels zijn nergens waargenomen. De meest aannemelijke verklaring lijkt te zijn, dat het een complex van minstens twee pakhuizen is van een type, dat o.a. uit Rödgen en Richborough bekend is. Deze bestaan ook uit in de lengte gerichte rijen palen. De Nijmeegse hebben dan wel een exorbitante lengte. In ieder geval zullen deze houtbouw en het grote stenen gebouw een gelijksoortige functie gehad hebben. Wat een dergelijk groot gebouw voor doel had buiten de castra en langs de weg, die van daar naar het oosten voert is moeilijk te bepalen. De vondsten zijn zeer spaarzaam. Het belangrijkste is een tiental merendeels (nagenoeg) complete buizen, voorzien van het stempel VEXBRIT, dat in een kuil op het binnenplein gevonden is. In vorm vertoont het stenen gebouw veel overeenkomst met een plattegrond even buiten het legioenskamp van Carnuntum-Deutsch-Altenburg, dat rond 1900 opgegraven is. Daar is het gebouw als markthal opgevat.

Op het binnenterrein is bovendien een soort oven van gestapelde dakpannen gevonden, zoals reeds in de winter van 1972/3 aan de noordzijde van de Ubbergseveldweg gevonden was. Ook nu weer moet er een gesmoord vuur in gebrand hebben. Alle stempels op de dakpannen behoren tot het 10de legioen.

De drempel in de vaste grond, die in 1973 reeds ten oosten van het stenen gebouw gezien was, blijkt zich over de gehele lengte parallel aan het gebouw naar het zuiden voort te zetten. Het gebouw is dus als het ware tegen deze drempel aangebouwd.

Het gedeelte van de canabae aan de westzijde van de legerplaats, dat tussen de huidige Bata-vierenweg en de Barbarossastraat tegen de steilrand van het plateau lag, was gegroepeerd langs een ruim 4 m breed weggetje. In twee oudere fasen heeft dit weggetje nog een aftakking naar het zuiden gehad. Het was geflankeerd door dichtgestelde rijen paaltjes, waartussen de grindverharding moet zijn aangebracht. Langs deze weggetjes moeten de gebouwen bestaan hebben, waarvan drie perioden teruggevonden zijn: twee houtbouwfasen en een steenbouwfase. De twee houten huizen uit de twee vroegste fasen, die op dezelfde plaats aangelegd zijn zijn allebei eenschepig (l. c. 22; br. 9 m).

Niet altijd is het duidelijk of er ook nog een rij middenpalen geweest is. Over deze eenschepige houten huizen is een eenschepig stenen huis (28 × 10 m) gebouwd. Hiernaast lag een tweede stenen gebouw rond een soort hof, die aan een zijde open was (29 × 15 m). Tegenover deze huizen lag aan de andere kant van het weggetje tegen de noordhelling een zeer groot gebouw (min. 55 × 29 m), waarvan de omtrek nog niet geheel bepaald is.

Langs het weggetje lagen grote afvalkuilen, min of meer in een rij. Bovendien werd hier een merkwaardige waterput aangetroffen. De bekisting bestond uit twee naast elkaar geplaatste houten tonnen, vermoedelijk wijnvaten. De zo geconstrueerde 8-vormige dubbele put leverde een grote hoeveelheid zeer fraai glazen vaatwerk op.

R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers)

LIMBURG

Maastricht

Voortgezette renovatie van het Stokstraatgebied noopte tot onderzoek van een terrein, dat tussen de oostzijde van de Havenstraat en het Romeinse „thermencomplex” ligt (zie J. E. Bogaers en C. B. Rüger (Hrsg.), *Der niedergermanische Limes*, Köln 1974, 186-189). Zoals gebruikelijk werd van de zijde van de gemeente Maastricht, de eigenaresse van het terrein, alle medewerking onderhouden. Van groot belang voor het onderzoek was, dat zij middels haar Dienst Sociale Zaken een groep arbeiders ter beschikking stelde. Het Bouwfonds Zuid-Nederland te Eindhoven, dat de bouwplannen ontwikkelde, toonde vanaf het eerste moment veel belangstelling en begrip voor het belang van dit onderzoek. Daardoor konden de verschillende belangen moeiteloos verenigd worden. De heer S. Bokma had de dagelijkse lei-

ding van het onderzoek in handen. Hij werd daarbij geheel belangeloos door de heer H. G. A. Linkens uit Merkelbeek gedurende de gehele periode van het onderzoek actief geholpen. Het onderzoek duurde van 29-7 t/m 29-11-1974.

Het opgravingsterrein valt ten dele samen met het voormalige pand van de fa. Polis en Rijckelen. Voorheen konden J. E. Bogaers en A. van Pernis in een der kelders van deze wijnhandel een sleufje graven, dat ook nu teruggevonden werd. De ontgraven oppervlakte is betrekkelijk gering geweest: $c. 8 \times 11$ m, op de diepste niveau's in verband met het instortingsgevaar zelfs maar 8×6 m. Het voornaamste doel vormden dan ook niet de grondsporen in het horizontale vlak. Reeds het oudere onderzoek had getoond, dat ook bij grotere oppervlakten door de veelheid en ingewikkeldheid der sporen het bijzonder lastig was een samenhangend en overzichtelijk beeld te verkrijgen. Veel meer was het te doen om de oost-west doorsnede vanaf de westelijke Maasoever uit de Romeinse tijd, waarmee door het onderzoek ten zuiden van Eikelstraat en Morenstraat zo'n belangrijke aanzet gedaan was, verder westwaarts voort te zetten. Dit is van des te meer gewicht, omdat naar verwachting ook de bebouwing ten westen van de Havenstraat in de komende jaren gerenoveerd zal worden, waarbij grote delen van de westzijde van de 4de-eeuwse versterking verwacht kunnen worden. Bovendien was het de bedoeling om te trachten de vaste grond te bereiken en zo een inzicht in de oudste (Romeinse niveau's te verkrijgen. Bij het oudere onderzoek was dit niet mogelijk geweest. Met name de afwezigheid van Augusteïsche sporen en vondsten in tegenstelling tot de vindplaatsen als Tongeren en Heerlen is lang een raadsel geweest, dat nadere aandacht vroeg. Hetzelfde kon gezegd worden van de post-Romeinse cultuurlagen. De resultaten van het onderzoek zijn na voorlopige verwerking van alle gegevens de volgende.

Periode 1. Het oudste oppervlak liep van west naar oost over een lengte van $c. 6$ m van 45,00 naar 44,70 m + NAP af; dit niveau ligt op meer dan 6 m diepte onder het huidige niveau van de Havenstraat (51,20 m + NAP). Het verval leidt naar de westelijke Maasoever, die in de Romeinse tijd maximaal 55 m oostelijker liep. Op dit oude oppervlak was in verschillende lagen een ruim 60 cm dik pakket grond opgebracht. Het bestond merendeels uit twee lagen kalkkorrels. Dit moet verwerkte ondergrond zijn, aangezien op ongeveer 44,50 m + NAP de top van een zwaar pakket moeraskalk van niet nader te bepalen dikte

voorkwam. Direct op het oude oppervlak lagen drie wandfragmentjes van handgevormd aardewerk, dat mogelijk in de IJzertijd gedateerd kan worden, en een terra rubra-scherf. Bovenin het pakket werd een vuursteensplinter gevonden. Het is aannemelijk, dat deze grond voor of rond het begin van de jaartelling hier gedeponeed is. Zij is echter wel de uitingsvorm van een aanzienlijke activiteit ter plaatse, waarvan de aard niet nader bepaald kon worden.

Periode 2. Bovenop dit pakket (45,40/60 m + NAP) zijn de eerste bewoningssporen gevonden. Zij bestaan uit een brede greppel, kuilen en paalgaten. De greppel heeft een maximale breedte van $c. 2$ m en een diepte van 0,70 m. De doorsnede is V-vormig, maar de punt is U-vormig als van een schopblad. De greppel is in het vlak over een afstand van 11 m geconstateerd. Ongeveer 1 m ten oosten van de greppel loopt over de gehele lengte een reeks van palen parallel aan de greppel. Het is zelfs mogelijk, dat hierin twee fasen aangenomen moeten worden. Nog verder oostelijk liggen twee rechthoekige kuilen (3×2 m en $1,20 \times 0,50$ m). Het aardige is, dat deze sporen uit de Augusteïsche tijd moeten dateren. Uit de greppel zelf komen fragmenten van terra rubra en kurkurnen. Uit een paalgat komt een „Arretijns” bodemfragment met afgebroken stempel A(. . .). Uit de grootste kuil komen zeer veel fragmenten van „Arretijnse” keramiek ($2 \times$ Ha. 1c, $1 \times$ Ha. 2, $11 \times$ Ha. 8, waarvan $1 \times$ met een stempel FILLI, $1 \times$ Ha. 10 en een wrijfschaalrand Stuart 1963, type 148), terwijl geen Zuid-Gallische terra sigillata gevonden is. Gezien het aantal sporen en vondsten op deze kleine oppervlakte (8×6 m) moet de bewoning in deze periode zeer intensief geweest zijn. Het is dan ook niet onjuist Maastricht op te nemen in de reeks van plaatsen met Augusteïsche bewoning langs de weg Bavai-Keulen als Liberchies, Tongeren en Heerlen. Gezien de belangrijke ligging bij de overgang van de Maas zou zelfs de aanwezigheid van een militaire versterking niet vreemd aandoen. Het greppeltje, dat zo keurig is gegraven als men van Romeinse militaire grachten gewend is, is echter te groot voor servet en te klein voor tafellaken. Dat sporen en vondsten uit deze tijd nog niet eerder in Maastricht gevonden zijn, is te verklaren door de grote diepte (ruim 5,50 m) waarop zij voorkomen.

Periode 3. Een $c. 20$ cm dikke sterk organische laag dekte alle sporen van periode 2 af. Vanaf de top van deze laag (45,70/80 m + NAP) zijn twee grote en diepe kuilen ingegraven, waar-

in enkele stukjes Zuid-Gallische terra sigillata gevonden zijn. Op dit organische kleipakket rust een 1,20-2,20 m dik pakket schone lössleem, die veelvuldig afgewisseld wordt door vuile lagen en laagjes van 2-20 cm dikte. Het hoogste punt, waar de laag kennelijk onaangetast is door post-Romeinse verstoringen, ligt op *c.* 47,80 m + NAP. In dit ophogingspakket moeten de niveau's van de periode 4-9 gezocht worden. De exacte aanduiding levert nogal wat problemen op.

Periode 4. Deze bestaat uit een drietal onregelmatige en twee rechthoekige kuilen (0,50 × 1,50 m en 0,70 × 2,00 m). Parallel aan de laatste heeft een houten wandje met rechthoekig bekapte paaltjes gestaan (lengte minimaal 6 m). Het bijbehorende oppervlak ligt op *c.* 46,30/40 m + NAP.

Periode 5. Een kort oost-west gericht stukje muurwerk (onderkant fundering 47,00 m + NAP; bovenkant werk, voorzover aanwezig *c.* 47,60 m + NAP), opgebouwd uit vuursteenknollen.

Periode 6. Een groter stuk (lengte *c.* 7,50 m, breedte 0,50 m) eveneens oostwest gericht muurwerk, opgebouwd uit vuursteenknollen en kolenkalksteen, met enige bijmenging van grote Maaskeien (onderkant 45,40 m, bovenkant 47,70 m + NAP). De overgang van ruw naar schoon metselwerk lag op 47,70 m + NAP.

Periode 7. Een L-vormige muur (lengte van beide delen 5,50 m; breedte 0,50 m), gemetseld uit vuursteenknollen met daarop een vlijlaag van dakpannen en kolenkalkstenen (onderkant 46,20 m + NAP; bovenkant 48,00 m + NAP). De overgang van ruw naar schoon metselwerk ligt op 47,60 m + NAP.

Periode 8. Een oostwest gerichte muur (lengte 4,50 m; breedte 0,65 m), bestaande uit vuursteenknollen in de fundering en kolenkalkstenen in het opgaande werk (onderkant 46,20 m + NAP; bovenkant 47,80 m + NAP). De overgang van ruw naar schoon metselwerk ligt op 47,60 m + NAP.

Periode 9. De muren van de perioden 6-8 zijn V-vormig doorgebroken door een noordzuid lopende gracht (breedte *c.* 4 m; diepte 1,80 m) met een *c.* 1 m brede vlakke bodem. De gracht is over de volle lengte van de put waargenomen. Hij loopt parallel op *c.* 0,60 m afstand van het noord-zuid gerichte deel van de muur van periode 7, die aan de oostzijde van de gracht ligt. Naar het zuiden toe is parallel aan de gracht een minstens 7,50 m lange muur tegen deze aange-metseld. De verlenging had een rommelig karakter en bestond uit vuursteen, Maaskeien en dak-

pannen (onderkant 46,65 m + NAP, bovenkant 47,20 m + NAP). Er is geen opgaand werk van bewaard gebleven, aangezien hier de sporen diep verstoord waren. Uit de gracht komt o.a. terra sigillata.

Het is duidelijk, dat de aanleg van deze gracht zich van de bestaande bebouwing slechts zover iets heeft aangetrokken als zij van nut kon zijn voor de uiteindelijke functie. Zo lijkt het, dat de parallel lopende muur uit periode 7 met de verlenging de bijbehorende wal is gaan vormen. Over de betekenis van een gracht, die in ieder geval ouder is dan de reeds bekende 4de-eeuwse versterking, zal men veel kunnen speculeren. Dat is echter niet het doel van dit bericht.

Periode 10. Een L-vormige muur (beide delen *c.* 9 m lang; breedte 0,75 m). Het zuidelijke deel, dat oost-west gericht is loopt over de met dakpanpuin opgevulde gracht van de voorgaande periode heen. Op deze muur is bovendien een buitenmuur van het vroegere pand Polis en Rijckelen gefundeerd (onderkant 47,60 m + NAP). De fundering bestaat uit vuursteenknollen en Maaskeien, het opgaande werk uit kolenkalksteen. Het opgaande werk zet op 47,10 m + NAP aan.

Periode 11. Een rechthoekig hypocaustum (3,50 × 5,00 m) van zeer grove aanleg. Onder de vloer van slechte opus signinum (48,60 m + NAP) liep rondom langs de zijden en T-vormig binnenin een kanalenstelsel, dat uitmondde op het praefurnium. De wangen van het praefurnium bestonden uit twee grote tufblokken, de vloer uit dakpannen. Als fundering onder de zijden van de opus signinumvloer dienden grote onregelmatige kalkstenen. Uit het begin van het stookkanaal kwam de rand van een ruwwandige Mayener kookpot met sikkelvormig profiel. Het hypocaustum lag in de 4de eeuw in ieder geval open, zo het al niet toen gebouwd en in gebruik geweest is. De slechte constructie en de hoge ligging in het profiel pleiten daarvoor. Grondsporen van latere bewoning beperken zich tot laat-Middeleeuwse fenomenen als een put met vierkante bekisting, enkele kuilen en de fundering van de kelders, die tot *c.* 1970 in gebruik waren. Wel zijn veel vondsten uit de Frankisch-Merovingische tijd gedaan, daarentegen opvallend weinig uit Karolingische. Laat-Middeleeuws aardewerk is in overdaad aanwezig. Ondanks de weinig gunstige voortekenen voor Middeleeuws stadskernonderzoek heeft de opgraving ruimschoots aan de verwachtingen beantwoord.

R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers)

DE NEDERLANDSE MUSEUMVERENIGING

VERSLAG VAN DE EERSTE MUSEUMDAG 1975, GEHOUDEN VRIJDAG 30 MEI 1975 IN HET NIJMEEGSE MUSEUM „COMMANDERIE VAN ST. JAN”, MET DAAROP AANSLUITEND DE EXCURSIE NAAR KLEEF, EMMERICH EN ANHOLT OP 31 MEI

De huishoudelijke vergadering van De Nederlandse Museumvereniging wordt om 11.00 uur door de voorzitter drs. C. Boschma geopend met de volgende woorden:

Ik heet U allen hartelijk welkom op de eerste Museumdag van 1975. We zijn in Nijmegen bijeengekomen om kennis te maken met het nieuwe Gemeentemuseum „Commanderie van St. Jan”, waarin de oude Nijmeegse gemeentelijke verzamelingen zijn opgenomen.

Onze besprekingen van vanmiddag zullen gewijd zijn aan de Nijmeegse verzamelingen, ten dele in dit museum, ten dele ook in het Rijksmuseum Kam, die met elkaar al een lange geschiedenis achter de rug hebben.

Onze dank gaat in dit verband uit naar het gemeentebestuur van Nijmegen en naar de directeur van dit museum, drs. G. Th. Lemmens, die ons vandaag gastvrijheid verlenen. Ook dank ik ons medebestuur lid drs. A. V. M. Hubrecht voor zijn aandeel in de organisatie en voor de gastvrijheid, die we vanavond in het Museum Kam hopen te genieten.

Een woord van bijzonder welkom richt ik ook tot de vertegenwoordigers van het Ministerie van CRM, de heren P. J. Yperlaan, dr. Th. J. Meyer en G. Heuff.

Het lag aanvankelijk in onze bedoeling deze Museumdag te wijden aan een bespreking van de bij het Ministerie van CRM in voorbereiding zijnde beleidsnota over de musea. Aangezien echter de verschijning daarvan uitgesteld moest worden, zullen wij eerst op een later tijdstip daarover met U van gedachten kunnen wisselen. Het bestuur stelt er overigens wel prijs op uiting te geven van zijn verheugenis over het feit, dat een dergelijk beleidsstuk in voorbereiding is en wij wensen van onze kant de samenstellers veel succes toe bij deze ongetwijfeld zeer gecompliceerde arbeid.

Ik moge dan nu overgaan tot een verslag van de gebeurtenissen in het afgelopen verenigingsjaar en U allereerst verzoeken staande de overledenen te herdenken, namelijk ons lid dr. F. F. de Bruijn en de administrateur van onze vereniging de heer A. J. J. M. Eysenck. De heer Eysenck, die 71 jaar oud werd, heeft tot op het laatst zo goed mogelijk de administratie, met hulp van mevrouw Eysenck, bijgehouden. Voor zijn

jarenlange toewijding aan de vereniging zijn wij hem grote dank verschuldigd. Als zijn opvolger is thans opgetreden de heer A. G. D. Reuvers van het Rijksmuseum G. M. Kam.

Het ledental bedraagt thans 510 gewone leden en 60 leden-instellingen. Er zijn 40 gewone leden bijgekomen en 5 leden-instellingen.

Een Koninklijke onderscheiding werd dit jaar verleend aan de leden Mejuffrouw J. L. Cleveringa, J. A. Hummelen, dr. B. H. Stricker en A. M. Sustring. Wij wensen hen daarmee van harte geluk.

De eerste Museumdag van 1974 werd gehouden in het Zeeuws Museum te Middelburg, op 10 mei. Onderwerp van bespreking waren de problemen rond de museumvoorlichting voorbereid door de desbetreffende werkgroep, en met medewerking van mr. A. Seret. Deze dag werd gevolgd door een specifiek aan dit onderwerp gewijde dag in het Stedelijk Museum te Amsterdam, geheel door de voorlichters georganiseerd, op 31 mei.

De tweede Museumdag werd gehouden op 8 november in het Frans Halsmuseum te Haarlem. Het thema was: Museum en Openbaar Kunstbezit.

Op beide Museumdagen werd het systeem ingevoerd van discussie in groepen en rapportage aan het slot van de middag. Uit de reacties van de leden meenden wij op te maken, dat deze vorm algemeen gewaardeerd werd.

In het afgelopen verenigingsjaar vonden weer een aantal vermeldenswaardige gebeurtenissen in de museumwereld plaats. In de personele sector is dat in de eerste plaats de benoeming van dr. S. H. Levie tot Hoofddirecteur van het Rijksmuseum. Wij wensen de heer Levie, die op dit moment nog lid van ons bestuur is, van harte geluk met zijn benoeming. Wij hopen op een voortzetting van de goede samenwerking, mogelijk in de toekomst ook nog weer als bestuurslid van onze vereniging.

In de komende week zal dr. A. van Schendel afscheid nemen als Hoofddirecteur van het Rijksmuseum. In dit verband wil ik graag namens het bestuur van onze waardering getuigen voor de medewerking, die we van de heer Van Schendel als vice-voorzitter steeds hebben mogen onder-

vinden. Wij hebben groot respect voor de aandacht en belangstelling, die hij steeds getoond heeft voor het museumwezen in de ruimste zin en we zijn ons ervan bewust, dat we in ruime mate van zijn ervaring als museumman hebben mogen meeprofiteren. Omdat het vandaag de laatste dag is, dat de heer Van Schendel in functie is, kan hij niet in ons midden zijn. Het bestuur heeft daarom reeds bij een andere gelegenheid van zijn waardering doen blijken.

Behalve dat dit jaar tot het Internationale Monumentenjaar is uitgeroepen, waarbinnen de roerende monumenten niet vergeten behoren te worden, is het 100 jaar geleden, dat in Nederland de overheidsbemoeienis met de kunsten begon door de aanstelling van Victor de Stuers als referendaris bij Binnenlandse Zaken.

Het bestuur besloot, gezien de plannen om in 1976 het 50-jarig bestaan van de vereniging te vieren, hieraan slechts in kleine kring aandacht te schenken. Dit is gegoten in de vorm van een op 13 mei gehouden diner in het Stedelijk Museum Het Catharinagasthuis te Gouda, waarbij de Minister van CRM en alle bij het museumwezen betrokken medewerkers de gasten van de vereniging waren. Het is een naar onze mening geslaagde bijeenkomst geworden, waarbij we dankbaar de bereidwilligheid van het gemeentebestuur van Gouda memoreren, dat ons dit prachtige kader hiervoor beschikbaar stelde.

Wat de accommodatie van de musea betreft vermeld ik de opening van het Nijmeegs Museum „Commanderie van St. Jan”, waar we vandaag bijeen zijn en de opening van het Jachtmuseum in Renkum.

Het Spoorwegmuseum in Utrecht kreeg er onlangs een tweede perron bij, terwijl het Nederlands Historisch Scheepvaartmuseum begin dit jaar met enige plechtigheid werd omgezet in een Rijksmuseum.

Ook aan het toekomstige Rijksmuseum „Catharijne convent” wordt hard gewerkt. Het Amsterdams Historisch Museum nadert zijn voltooiing: dit jaar zal het volledig in gebruik genomen worden. Ten behoeve van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden wordt gewerkt aan de overkapping van de binnenplaats om daar de uit Egypte overgebrachte tempel van Taffeh onder te kunnen brengen. Ook met de tweede fase van de uitbreiding van het Rijksmuseum Kröller-Müller worden goede vorderingen gemaakt. Het Fries Museum te Leeuwarden begon met de bouw van een nieuwe vleugel, die in 1977 klaar zal moeten zijn.

Het Provinciaal Overijsels Museum te Zwolle

tenslotte lanceerde in kleine kring een plan van Aldo van Eyck voor een nieuwe museumvleugel, dat, wellicht door publicatie in het Bulletin van de K.N.O.B., ruimere bekendheid verdient.

En hiermee verklaar ik de 65e Museumdag voor geopend.

In de vergadering komen de volgende punten aan de orde:

1. Het verslag van de tweede Museumdag 1974 wordt zonder wijzigingen aangenomen.
2. Onder de ingekomen stukken zijn enkele berichten van verhindering. De oproep van de heer Van der Stoep tot medewerking aan het onderzoek naar de geschiedenis van het damspel treft U elders in dit nummer. In een brief vestigt mw. drs. A. A. E. Vels Heijn de aandacht van de leden op het feit, dat begeleiders van kunsttransporten uit Oost-Europese landen, indien dat transport plaats vindt ten behoeve van een buitenlands museum, geen buitenlandse valuta tot hun beschikking hebben. Men dient hen snel van de toekomstige dagvergoeding te voorzien.

Uit Engeland is het bericht ontvangen, dat er een beperkte serie van „Frederick Savage's chain-driven traction engine” wordt nabouwd op ware grootte. Nadere inlichtingen: Frederick Savage, 40 Bernard Street, London WC1N 1LG.

De secretaris kreeg door het International Committee for Museum Security of ICOM het rapport „Museums security” geschreven door G. H. H. Schröder, toegezonden.

3. De leden hebben het financieel overzicht over 1974 en de balans per 31 december ontvangen. Na een enkel woord ter toelichting van de penningmeester, wordt de verklaring van de kascommissie voorgelezen, waarin de Algemene Ledenvergadering wordt voorgesteld de penningmeester over 1974 décharge te verlenen. Het voorstel wordt overgenomen. De groting 1975 wordt goedgekeurd.
4. De voorzitter bedankt de leden van de Kascommissie mw. R. Neerincx en de heer J. W. Lugard, voor hun inspanningen, en stelt voor naast mw. Neerincx de heer W. H. Vroom in de kascommissie 1975 te benoemen. Een ieder stemt hiermee in.
5. De bestuursverkiezing is het volgende agendapunt. De voorzitter bedankt de aftredende leden van het bestuur, die niet herkiesbaar zijn t.w. dr. D. P. R. A. Bouvy, dr. S. H. Levie, G. M. Roding, dr. A. F. E. van Schen-

del, J. C. Sloekers en dr. G. D. van Wengen voor hun goede diensten. Er zijn geen tegenkandidaten binnengekomen zodat worden herkozen E. Alexander, mw. M. A. Asselberghs, drs. A. V. M. Hubrecht, J. A. Hummelen, mw. drs. I. W. L. Moerman en drs. I. L. Sze-nassy.

Als nieuwe bestuursleden treden toe W. J. Bertheux, drs. W. R. van Gulik, dr. C. A. W. Jeekel, mw. E. I. van Leeuwen, L. van Marion, J. Paalman en W. Peeterman.

De samenstelling van het Algemeen Bestuur wordt nader toegelicht door de voorzitter, voorts deelt deze mee, dat de heer Hubrecht voortaan als vice-voorzitter zal optreden terwijl drs. U. E. E. Vroom de functie van penningmeester zal vervullen. De ledenadministratie zal naar Enkhuizen worden overgebracht.

Met een zeker gevoel van opluchting wordt er nota van genomen, dat mevrouw E. I. Vroom-van Leeuwen in museumkringen haar meisjesnaam zal blijven voeren — de verwarring dreigde reeds.

6. Het agendapunt Lustrum 1976 is voor de leden ingeleid met een schriftelijke toelichting Musement — 50 jaar Nederlandse Museumvereniging. Uit de vergadering worden enkele vragen gesteld o.m. over het centrale thema van Musement (een provinciale landkaart) en de mogelijke combinaties van contrasterende musea. Drs. R. R. de Haas geeft namens de lustrumcommissie een nadere toelichting op de plannen.

Er is sprake van een combinatie: één centraal project en verspreide projecten, maar beide betreffen algemeen museale aspecten. De voorzitter voegt hieraan toe, dat het bestuur het geenszins als ideaal ziet Musement in een bestaand museum te houden; door de beperkte financiële mogelijkheden ertoe gedwongen, heeft het bestuur gemeend het aanbod van het Van Goghmuseum te kunnen aanvaarden. De Nederlandse museumwereld heeft met het totale plan de kans zich veelzijdig te presenteren, op deze wijze zal het vijftig jarig bestaan van De Nederlandse Museumvereniging niet onopgemerkt blijven. Er zal aan alle musea in Nederland een uitnodiging worden verzonden om deel te nemen; de leden zullen in de najaarsvergadering op de hoogte worden gesteld van de stand van zaken.

7. Er zijn geen mededelingen uit de diverse werkgroepen en secties binnengekomen.

8. Onder het agendapunt wat verder ter tafel komt, stelt de voorzitter een mogelijke reactie van de leden aan de orde ten aanzien van verschillende Unesco resoluties, die op Israël betrekking hebben. Een concept resolutie wordt aanvankelijk niet goedgekeurd, ook in de middagvergadering wordt hierover nog nader gediscussieerd. Besloten wordt met de vertegenwoordiger van de vereniging in het Nederlandse Unesco Comité te overleggen, en in ieder geval te trachten het overleg binnen de Unesco over deze kwesties voortgang te doen vinden.

De penningmeester doet nog enkele mededelingen over de excursie van de volgende dag en vraagt zich af, of de leden een excursie gewenst achten.

9. In de rondvraag stelt mr. H. S. van der Straaten de vraag of er van de zijde van de vereniging geen dwingende voorschriften ten aanzien van brand- en alarmbeveiligingen dienen te worden uitgegeven. De voorzitter stelt, dat in de eerste plaats een directeur verantwoordelijk is, voorts heeft CRM zich bereid getoond mee te werken.

De heer J. J. Desta van het Veiligheidsinstituut biedt zijn diensten aan, men is altijd bereid adviezen te geven.

De heer B. Asselbergs richt de aandacht van de vergadering op de uitgave *Educatief werk in de musea*, geschreven door G. D. van Wengen.

De voorzitter bedankt de aanwezigen voor hun deelname aan de discussies en sluit om 12.45 uur de huishoudelijke vergadering.

In de middag houdt als eerste drs. A. V. M. Hubrecht een inleiding over de Nijmeegse verzamelingen van de 17de eeuw tot heden. Een korte samenvatting van zijn levendig voorgedragen inleiding:

De belangstelling van de in 1618 in Nijmegen benoemde predikant Johann Smith (1590-1651), die zich later Johannes Smetius noemde, ging al gauw uit naar de oudste geschiedenis van Nijmegen, en in dat verband ging hij oudheden verzamelen. Als oudste datum van een aankoop vinden wij 1627, toen hij een comalijn (ringsteen) aankocht. In 1644 verscheen bij de drukker Blaeu zijn boek *Oppidum Batavorum*, waarin Smetius bewees, dat Nijmegen het Oppidum Batavorum van Tacitus is. Van de raad ontvangt hij een gra-

tificatie van f 300,— en een lijfrente van f 150,— 's jaars voor het leven. Het bezoek van stadhouder Frederik Hendrik in gezelschap van Constantijn Huygens in 1633 vormde de aanleiding een bezoekersbezoek aan te leggen. Bij de dood van de oudere Smetius in 1651 was de zoon pas 14 jaar; tien jaar later werd deze predikant in Ubbergen en in 1679 werd hij in Nijmegen beroepen. De zoon bleef de verzameling zo goed mogelijk beheren en aanvullen.

In het rampjaar reisde hij met het vervoerbare deel van zijn verzameling naar Holland, terwijl hij de rest in de grond had gestopt. Na de aftocht van de Fransen in 1674 werd de verzameling weer opgesteld en ontving o.a. tijdens het vredescongres in 1676 geregeld hoog bezoek van ambassadeurs met hun dames en gevolg. In 1678 liet Smetius zijn *Antiquitates Neomagenses* verschijnen, een beschrijving van de collectie in het latijn.

In 1703 (kort vóór zijn dood in 1704) is de verzameling verkocht aan de keurvorst Johan Wilhelm van de Palts voor 20 000 Hollandse Florijnen.

Er volgde een periode waarin wij weinig horen over oudheden. De eerstvolgende belangrijke verzamelaar van Romeinse oudheden in Nijmegen was mr. Johan in de Betouw (1732-1820); men zou kunnen zeggen dat hij archeoloog was: hij verzamelde en publiceerde over Nijmegen en omgeving. Hij protesteerde tegen het afbreken van de Valkhofburcht en doordat hij de „Barbarossa-ruïne” kocht, is die blijven staan.

Zijn verzameling bestond grotendeels uit munten (1928 stuks) en gesneden stenen. Zijn collectie werd na zijn overlijden in Amsterdam geveild. Vermeldenswaard zijn de namen van de Nijmeegse verzamelaar D. H. J. van Schevichaven (1790-1831) en die van C. G. Guyot (1800-1861). Laatstgenoemde trouwde in 1833 met de weduwe van Van Schevichaven, en breidde diens verzameling verder uit. In 1850 schonk Guyot een groot deel aan de stad Nijmegen, een belangrijke bijdrage voor het latere museumbezit. In 1898 kwam G. M. Kam, oprichter van de ijzer- en staalfirma Gebr. Kam, in Nijmegen wonen. Hij legde een verzameling aan en groef het hele Romeinse grafveld op. In 1904 schonk hij zijn verzameling aan de staat, hetgeen betekende dat die naar het Museum van Oudheden in Leiden zou verhuizen. Verschillende commissies en besturen protesteerden, maar er werd geen oplossing voor de huisvesting van de collectie gevonden. Tenslotte besloot Kam zelf een gebouw te

schenken en op 17 mei 1922 werd het door Oscar Leeuw ontworpen Museum G. M. Kam geopend.

Na onderhandelingen wordt in 1938 de gemeenteverzameling Romeinse oudheden aan het museum toegevoegd.

In de loop der jaren zijn de opstellingen nog enkele malen vernieuwd en nu in 1975 is er hoop dat er zelfs een nieuw gebouw zal komen. Toch is er waardering voor het eigenaardige van het oude gebouw.

De meer gemeentelijke aspecten van de Nijmeegse verzamelingen worden door drs. G. Th. M. Lemmens belicht:

Als „stichtingsjaar” van de stedelijke verzameling van Nijmegen mag 1670 gelden. Toen werd in de muur van een bovengang in het Raadhuis een groot aantal Romeinse grafstenen en inscripties ingemetseld. Tot 1911 zou dit de „Galerij”, later het „Kabinet van Oudheden” en tenslotte het „Gemeente-museum” van de stad zijn. Romeinse oudheden, voorwerpen van schutterij en gilden e.d. werden hier in de 18de en 19de eeuw, deels in glazen kasten, voor bezoekers uitgestald.

De uitvaardiging door de Provincie Gelderland van een „Reglement ter verzekering eener goede bewaring van gedenkstukken van geschiedenis en kunst” in 1845 werd voor het Nijmeegs Gemeentebestuur aanleiding tot de benoeming van een „Commissie ter verzekering...” aan welke — behalve een adviserende taak ten aanzien van de bouwkundige monumenten — ook het beheer van de verzameling op het stadhuis was opgedragen. Als eerste werd het raadslid Paul C. G. Guyot benoemd, die toen hij in 1850 naar Den Haag verhuisde zijn grote collectie Romeinse en middeleeuwse oudheden aan de stedelijke verzameling schonk. Zijn opvolgers breidden tussen 1850 en 1864 (het jaar waarin een eerste gedrukte catalogus werd uitgegeven) de verzameling aanzienlijk uit met vele voorwerpen van historische aard en met daarnaast vooral topografica.

In 1873 volgde een tweede editie van de catalogus, in 1889 een derde, en tenslotte in 1895 een vierde en laatste druk van bijna 700 pagina's. In 1870-1871 werden enkele zolderruimten bij de Galerij getrokken en tot museumzaal verbouwd. Afbraak van de vestingwerken rond de stad vanaf 1876 leidde tot uitbreiding van de verzameling met vele bodemvondsten én tot conflicten met het Leidse museum over de kwestie waar dergelijke vondsten thuis hoorden.

In 1881-1882 riep de Commissie de hulp in van Victor de Stuers om de zojuist door het Stedelijk gymnasium verlaten zestiende-eeuwse Latijnse School als museumgebouw te verwerven. Het plan werd door de Gemeente verworpen maar wel kreeg de Commissie kort daarop de beschikking over een tweede zaal in het stadhuis, een groter aankoopbudget en zelfs een bezoldigd personeelslid, een amanuensis die tevoren aan het museum van Leeuwarden verbonden geweest was. Op verzoek van de Commissie werd de verzamelaar G. M. Kam als lid benoemd. Samen met hem en met de steun van vele plaatselijke en provinciale organisaties probeerde de museumcommissie in 1905 het Gemeentebestuur te brengen tot de bouw van een nieuw museum waarin zowel de eigen collectie zou kunnen worden ondergebracht als de belangrijke verzameling Romeinse oudheden die Kam aan de Staat gelegateerd had.

Overleg tussen stad en Rijk bleek weinig hoopgevend en in 1909 besloot de stad om de vijftiende-eeuwse kapel van het klooster Mariënburg (over het behoud waarvan jarenlang fel gestreden was) door stadsarchitect J. J. Weve tot museum te doen verbouwen, door de inbreng van een losstaande stalen binnenbouw van drie etages. In 1912 vond de opening plaats. Aan de verzameling, die het terrein van prehistorie tot de eigen tijd bestreek en die vooral vanuit lokaal-historisch en topografisch oogpunt was opgebouwd, werd nog in datzelfde jaar een grote collectie ethnografica uit „Nederlands Indië” toegevoegd als legaat van J. L. H. Beijens. Voor een goede verzorging en presentatie van dit nieuwe onderdeel van het wel wat hybridisch aandoende geheel ontbraken kennis en middelen; de financieel moeilijke situatie van de stad na de eerste Wereldoorlog verhinderde de noodzakelijke uitbouw van verzameling en personeel. Ook bleek het gebouw verre van ideaal te zijn voor zijn doel. Steeds opnieuw moest het commissielid dat als museumdirecteur fungeerde, de stadsarchivaris M. P. M. Daniëls, in de jaarverslagen op de onhoudbaarheid van de situatie wijzen.

In 1938 stond de stad de gehele verzameling Romeinse oudheden in bruikleen aan de Staat af, ter plaatsing in het Rijksmuseum G. M. Kam; in de daardoor vrijgekomen ruimte van de Museumkapel werd toen het Gemeente-archief gevestigd. Intussen werd op aandrang van de burgerij gezocht naar mogelijkheden om te komen tot een duidelijker op de beeldende kunsten gericht museum. In 1939 werd villa „Belvoir”, bij de Waalbrug gelegen, daarvoor bestemd. De tweede We-

reldoorlog verhinderde echter de uitvoering van dit plan en pas in 1951 kwam de door de gemeente gesubsidieerde „Stichting Nijmeegs Museum voor Beeldende Kunsten” tot stand, die tot augustus 1971 exposities heeft georganiseerd in het Nijmeegse Waaggebouw. Inmiddels was het met het Gemeente-archief versmolten geraakte restant van het Gemeente-museum omgevormd tot een stedelijk historisch museum. In 1958 werd de ethnografische collectie Beijens in bruikleen afgestaan aan het Museum voor Land- en Volkenkunde te Rotterdam. Na een interne verbouwing werd het sterk ingekrompen museum op 18 mei 1961 heropend.

Nadat in 1962 de mogelijkheid overwogen was om de drie „musea” in Nijmegen, het museum Kam, het Gemeente-museum en de Waag, samen te voegen tot één nieuwe organisatie, en nadat in 1967 besloten was om alleen voor een samenvoeging van de twee laatstgenoemde instellingen over te gaan tot een nieuwbouw bij de Waag, heeft de gemeente Nijmegen in 1971 het besluit genomen om de op dat moment in restauratie zijnde gebouwen van de „Commanderie van St. Jan” aan te kopen en tot museum te maken. Zowel Gemeente-museum als Stichting Nijmeegs Museum voor Schone Kunsten hielden op te bestaan: in de plaats ervan kwam het door een raadscommissie ex artikel 61 van de Gemeentewet bestuurde „Nijmeegs Museum ‘Commanderie van St. Jan’”, dat op 28 oktober 1974 geopend is.

Nadat nog enkele vragen zijn beantwoord, dankt de voorzitter de inleiders voor hun werk en woorden en voor de gastvrijheid in de „Commanderie van St. Jan” ondervonden.

De middag wordt besloten met een ontvangst door Burgemeester en Wethouders in het Stadhuis van Nijmegen; 's avonds is er een hartelijke bijeenkomst in het Rijksmuseum G. M. Kam.

De volgende dag, 31 mei, brengt een kleine doch enthousiaste groep een bezoek aan Kleef, waar het Städtisches Museum Haus Koekoek, de Stiftskirche en het graf van Johan Maurits van Nassau worden bezocht. In Emmerich wordt het gezelschap in de Martiniskirche de indrukwekkende kerkschat getoond.

Een bezoek aan Museum Wasserburg in Anholt vormt het besluit van deze geslaagde excursie vanuit Nijmegen.

DE EDUKATIEVE TAAK VAN DE ROTTERDAMSE MUSEA

DIENST GEMEENTELIJKE MUSEA

„Het uitgangspunt van de overheid moet zijn het bestaan van behoeften aan musische uitingen en aan musische vorming. Deze behoeften zijn voor een groot deel nog niet manifest. De taak van de overheid is het scheppen van de kansen om te komen tot een maximale bevrediging van de manifeste zowel als de latente musische behoeften, zulks vanuit de visie dat de beleving van de musische waarden voor wie daarvoor ontvankelijk is een middel enerzijds tot zelfontplooiing, anderzijds tot verdiepte werkelijkheidservaring en daarmee tot zelfbepaling kan zijn”.

Uit de „Diskussienota voor het welzijn” van het gemeentebestuur van Rotterdam van mei 1970.

1. Doelstelling Rotterdamse musea

De museumdirecteuren hebben in hun memorandum „De Rotterdamse Musea” uit het verslag van de bijeenkomst van de Nederlandse Museumvereniging in mei 1974 met volledige instemming o.m. de volgende passages aangehaald:

„De rol van het museum is in ontwikkeling. De taken, die men doorgaans rekent tot de traditionele rol van het museum zijn er vier, te weten:

1. Verzamelen en wetenschappelijk bewerken; het samenstellen van katalogi;
2. onderhouden, behouden, beheren en — actueel — beveiligen van de verzamelingen;
3. opstellen en presentatie van de verzameling (of een keuze daaruit);
4. openstellen voor het publiek”.

„Als men principieel wil streven naar het openstellen van het museum voor een breder publiek en in dat kader besluit tot een actieve benadering van meest betrokken deelgroepen van het publiek, verliest het verzamelen en wetenschappelijk bewerken van de verzameling niet aan betekenis, maar het klaverblad van taken kantelt als het ware; de benadering van en het contact met het publiek — eerst onderaan de lijn — komt bovenaan te staan. Het wetenschappelijk werk behoudt zijn eigen waarde, maar wordt met meer nadruk dienstbaar gemaakt aan „het publiek” en de deelgroepen daarvan”.

„De opstelling van de taken wordt in deze gedachtegang als volgt:

1. Het onderscheiden van publiek en deelgroe-

pen van het publiek; het werven en voorlichten; ontvangen, rondleiden, discussiëren en evalueren (nagaan „wat is er blijven hangen”); samenstelling van publicaties.

2. Het opstellen van een beleid en een daarvan afgeleid plan van activiteiten, met bijbehorend budget. Regeling van het hiervoor nodige onderzoek en (aanvullende) opleidingen.
3. Verzamelen en wetenschappelijk bewerken; voorbereiden van publicaties/catalogi:
 - a. voor wetenschappelijke kringen;
 - b. voor het publiek.
4. Onderhouden, behouden, beheren en beveiligen van de verzamelingen”.

Wordt deze opstelling volledig aanvaard dan kan zij als volgt in een algemene formule worden samengevat:

De Rotterdamse musea stellen zich ten doel het publiek de gelegenheid te geven kunst en cultuur zodanig tot zijn geestelijk eigendom te maken dat het, al of niet tot creativiteit gekomen, zich bewuster zal zijn van de samenleving waarvan het deel uitmaakt.

Vanuit deze algemene doelstellingen worden als afgeleide doelen gekenmerkt:

- Een zo groot mogelijk aantal groepen van de bevolking (het publiek) betrekken bij en ontvankelijk maken voor kunst en cultuur.
- Het mogelijk maken en stimuleren van creativiteit en de ontplooiing van de kunst.

Afhankelijk van het soort museum kan het accent vallen op: de beeldende kunst en de creativiteit op dat gebied, het historische besef, de intermenselijke relaties en communicatie, de expressie, enzovoorts.

Hierbij zal steeds het bewustwordingsproces voorop dienen te staan, met name:

- het ontwikkelen van de eigen persoonlijkheid;
- de ontwikkeling van de „ontdekker” in de mens;
- de ontwikkeling van de kritische zin;
- de bevordering van de sociale relaties.

Het is duidelijk dat hierin voor het museum een belangrijke educatieve taak besloten ligt.

2.1. Behoeften van het publiek

Vanuit het educatieve werk kan men in de wijze van benaderen spreken van individueel en

groepsbezoek, met als praktische onderverdeling, het werken met „bijzondere” groepen (gehandicapten, bejaarden, kleuters, enzovoorts).

Onmiddellijk dringen zich de volgende vragen op:

- a. wat zijn de behoeften van de diverse groepen van het publiek?
- b. wordt er door het museum aan die behoeften voldoende geappelleerd?

ad. a.: Ondanks het weinige onderzoek dat, vooral wat betreft individueel bezoek, is verricht blijkt dat het museum, behalve vanwege de recreatie, in toenemende mate wordt bezocht „om iets te leren”.

(Voor conclusie: onderzoek Publiek Rijksmuseum Amsterdam 1974 door de Boekmanstichting, art. *N.R.C./Handelsblad* 20/12/1974).

Hieruit blijkt opnieuw dat er een verschuiving plaats vindt van werken of niet werken (recreatie) naar werken of iets anders doen (toewijding, ontwikkeling, beleving, enzovoorts).

Van de behoeften bij de diverse groepen (zowel bezoekers als nog niet bezoekers) is te weinig bekend. Onderzoek en experimenten hiernaar, gevolgd door vastleggen van gegevens en evaluatie in bredere kring lijkt dringend gewenst.

ad. b.: Wat betreft het appelleren aan (sluimerende) behoeften dient voortdurend aandacht besteed te worden aan:

- optimale voorlichting in het algemeen over het museum met inachtneming van adequate voorlichtingstechniek;
- voorlichting over de aard van het educatieve werk, met als doel het bereiken van instellingen die raakvlakken hebben met het educatieve werk in het museum; instellingen die of het educatieve werk van de musea in hun eigen werk zouden kunnen inpassen of vanuit hun eigen taak aan de musea activiteiten zouden kunnen delegeren.

2.2. Werkwijze

Er bestaan naast overeenkomsten tamelijk grote verschillen bij de werkwijzen van de Rotterdamse educatieve dienst. Werkvormen zijn onder andere: monoloog en/of dialoog, zelfwerkzaamheid, verhaalvorm, rollenspel, projectvorm, verzamelingen met of zonder associaties, enzovoorts.

In grote lijnen sluiten de werkwijzen van de educatieve diensten van de musea aan bij:

- a. de specifieke collectie (respectievelijk tentoonstelling) in het museum;
- b. de algemene werksituatie binnen het museum;
- c. de algemene werksituatie binnen de groep bezoekers (school, vormingscentrum, bejaarden-tehuis, enzovoorts);
- d. de specifieke eisen van een groep (geestelijk/lichamelijk gehandicapten, speciale opleiding, enzovoorts).

Hieruit volgt dat men in vele gevallen naar een compromis zal moeten streven, waarbij het educatieve werk noch uitsluitend vanuit het museum, noch uitsluitend vanuit het onderwijs, vormingswerk enzovoorts, zal kunnen plaatsvinden. Omdat hier in eerste instantie sprake is van begeleiding en presentatie van de museumcollectie, komt het ons voor dat de educatieve medewerker een integrerend deel uit dient te maken van de staf van het museum. Temeer daar het er naar uitziet, dat in de toekomst bij de taak van de educatieve medewerker, het accent meer en meer verschuift van begeleiden naar het tot stand brengen van „verbindingen” tussen het publiek en de museumcollectie/activiteiten.

De educatieve medewerker zal daarom gebruik moeten maken van:

- a. *de collectie in samenwerking met de wetenschappelijke staf van het museum;*
- b. *zijn kennis met betrekking tot achtergrond en werkwijze van de bezoekers (individuen en groepen).*

Gebruikmakend van: psychologie, pedagogie, agogiek, etc.

- c. *de wijze van presenteren, met betrekking tot: techniek, methode, enzovoorts.*

Dit in samenwerking met:

a. *intern:* de wetenschappelijke staf, bibliotheek, voorlichter, decorateur en technische dienst;

b. *extern:* audiovisueel centrum, schooladviesdienst, musische vorming, discotheek, enzovoorts.

2.3 Samenwerking educatieve diensten Rotterdamse musea

In het belang van de coördinatie moeten de educatieve diensten op de hoogte zijn van elkaars methoden en principes.

Daarnaast zou het aanbeveling verdienen op de hoogte te zijn van elkaars experimenten, te zoeken naar gezamenlijke doelstellingen en het werk regelmatig in onderling overleg te evalueren.

Naast de voortzetting van de gezamenlijke vakantieprojecten, kan wellicht van tijd tot tijd een

project worden georganiseerd met als mogelijkheid een presentatie van het educatieve werk van de Rotterdamse musea: bijvoorbeeld: een centraal thema dat in de vier musea kan worden uitgewerkt; een gezamenlijk experiment met individuele of groepsbegeleiding.

2.4 Samenwerking met anderen

Hoewel het educatieve werk in voortdurende beweging is, dient toch gezocht te worden naar een flexibele afbakening van het werk om onder andere versnippering te voorkomen en aansluiting mogelijk te doen zijn. Hierbij zijn verschillende situaties denkbaar.

Bij de hiervolgende takeninventarisatie is uitgegaan van een indeling op basis van:

- Waar worden de activiteiten uitgevoerd? (in of buiten het museum).
- In samenwerking met wie worden de taken verricht? (interne of externe relaties).

1. In het museum

a. Taken in samenwerking met museumstaf en/of P.R. afdeling:

- organisatie
- inleidende lessen
- instructie docenten, leiders(sters), etc.
- inbreng bij: voorbereiding/begeleiding tentoonstellingen; presentatie collectie; het Public Relations beleid.

b. Taken in samenwerking met personen en instellingen van buiten het museum, bijvoorbeeld:

- bij het werk met geestelijk gehandicapten: overleg pedologisch instituut
- toepassen audio-visuele hulpmiddelen: overleg audio-visueel centrum
- samenstellen (scriptie) informatie: overleg onderwijs, bibliotheken, voorlichters, etc.
- werken met aangepaste leermiddelen: overleg schooladviesdienst
- aansluiten methode: overleg schooladviesdienst, pedagogische centra.

2. Buiten het museum

Taken van museumstaf, P.R. afdeling enzovoorts buiten het museum, zoals:

- voorbereiding bezoek
- kunstlessen
- voorlichting betreffende educatief werk (lessen op pedagogische academie, oplei-

ding kleuterleidsters, bejaardenleidsters en dergelijke)

- kontakten buiten museum met andere musea/instellingen (zie boven), bijscholing, evaluatie-bijeenkomsten, etc.

3. Het aantrekken en/of afstoten van taken

Er dient onderzocht te worden van welke personen of instanties huidige en toekomstige taken, betreffende het educatieve werk zouden kunnen worden overgenomen en tevens welke taken de musea in dit verband zouden kunnen afstoten.

2.5 Plaats educatieve medewerker

Uit het bovenstaande blijkt dat de educatieve medewerker:

- a. Kennis dient te hebben/verwerven van het museum en de collectie;
- b. kennis dient te hebben/verwerven van methoden in gebruik bij het onderwijs, vormingswerk, bejaardenwerk, enzovoorts, en deze in de praktijk doeltreffend toe te kunnen passen;
- c. betrokken dient te worden bij museumzaken als organisatie tentoonstellingen, begeleiding collectie en tentoonstellingen;
- d. in de gelegenheid moet worden gesteld te adviseren bij aankopen, met name voor wat betreft het educatieve aspect;
- e. een dienovereenkomstige positie binnen het museum dient te hebben.

2.6 Plaats educatieve dienst

Uit het bijgevoegde schema (zie bijlage) blijkt de plaats van de educatieve dienst in het geheel van de museumactiviteiten. Deze werkzaamheden zijn ingebed tussen de voorlichtingsactiviteiten die op de publieksaanwerving zijn gericht, en de activiteiten die op de wetenschappelijk bewerking van de collectie in het museum zijn gericht.

Het schema ziet voor de schil A de hoofdtaken:

- werving op basis van behoeften onderzoek bij het publiek;
- evaluatie naar de gevoelde behoeftebevrediging.

De schil B waarin de educatieve activiteiten vallen heeft als hoofdtak:

- ontplooiing van de activiteiten die leiden tot de hoofddoelstelling van het museum namelijk de bevrediging van de publieksbehoeften. Schil C representeert de wetenschappelijke medewerkers die zich met de collectie bezighouden.

Hoofdzaken:

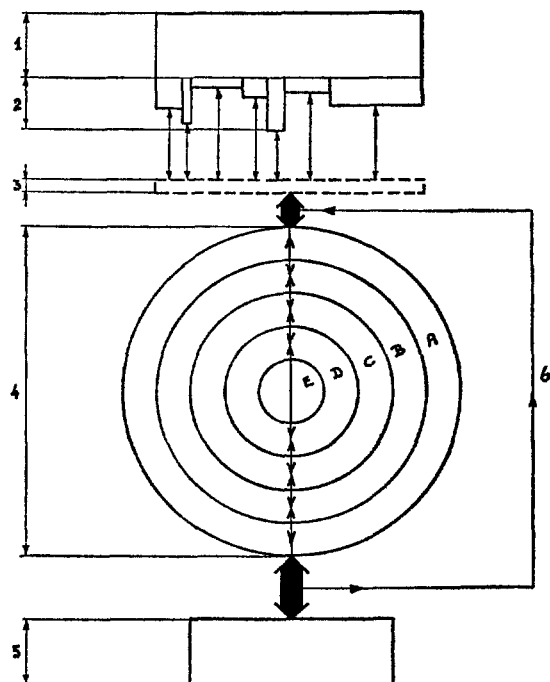

Fig. 1. Museumactiviteiten gekoppeld aan de publieksbehoefte met betrekking tot Kunst en Cultuur.

Verklaring:

1 = Algemene publieksbehoefte. 2 = Behoeften deel-publieken. 3 = Externe „markt” (contactplaats museum ↔ publiek). 4 = Museumactiviteiten. 5 = Mate van behoeftebevrediging. 6 = Evaluatie en feed-back van de activiteiten. A = Voorlichting en publiciteit. B = Educatieve activiteiten. C = Wetenschappelijke bewerking der collectie. D = Hulpdiensten — technische; bewaking; onderhoud. E = Administratieve hulpdiensten.

- verzamelen en wetenschappelijke bewerking verzameling;
- voorbereiden van tentoonstellingen, publicaties en catalogi.

De schillen D en E behoeven in dit verband geen nadere toelichting. Echter mogen in de dagelijkse werkorganisatie deze werkzaamheden niet te licht worden opgevat. Zij dienen te worden geïntegreerd in het totale activiteitenpakket.

3. *Conclusie*

Uit het bovenstaande moge blijken dat:

- a. De educatieve medewerker in het museum een ambivalente positie inneemt, waarbij hij in vele opzichten verbindingen legt tussen museum/collectie en het publiek (individueel en groep).
- b. Educatieve begeleiding van het publiek door het museum van groot belang is. Hierbij kunnen onder meer als werkwijzen dienen:
 - persoonlijke begeleiding door de educatieve medewerker;
 - verhaalvorm, dialoog, groeps-/gespreksleiding op gespecialiseerd terrein of bij wijze van voorlichting;
 - persoonlijk contact en persoonlijk enthousiasme overbrengen;
 - instructie (onderwijzers, leiders, enzovoorts).
- c. Het in toenemende mate inschakelen van derden (personen, instanties) gewenst lijkt om:
 - praktische en efficiënter te kunnen werken;
 - kennis en vaardigheid van de begeleider ten behoeve van de groep te kunnen inschakelen;
 - de mogelijkheid van de projectvorm optimaal te kunnen benutten (inleidende les, gevolgd door meerdere bezoeken in zelfde of ander museum);
 - aan de wens van de zijde van onderwijs en vormingswerk, om niet uitsluitend als begeleider te fungeren, te kunnen voldoen.
- d. Het begeleiden van de individuele bezoekers van essentieel belang is en meer aandacht verdient te krijgen. Dit kan gebeuren door bijvoorbeeld:
 - informatiemateriaal aan de individuele bezoeker te verstrekken;
 - diaklankbeelden en film of video te vertonen;
 - teksten te maken die de bezoeker „aanspreken”;
 - in te spelen op de actualiteiten, ontwikkelingen in de wereld, enzovoorts;
 - daadwerkelijk bezig te zijn met permanente educatie.

MEDEDELINGEN

Mr Robert Sherlock of The Old Vicarage, Bishops, Tawton, Barnstaple, Devon EX32 0AD Great Britain, has been making a study of the post-Reformation brass chandeliers in English and Welsh churches. He has photographed and measured the surviving examples and, by reference to documentary sources including churchwardens' accounts, has investigated the histories of both these and former examples. He would be glad to know of anyone who is undertaking or contemplating a similar study in Holland. His interest in Dutch chandeliers arises from the following reasons:

1. To compare conditions in Holland with those in England.
2. To ascertain the extent to which English makers were influenced by the work of those in Holland.
3. Because some of the chandeliers obtained for English churches were made in Holland, especially in the 17th century.
4. Because some of the chandeliers disposed of with the introduction of new means of lighting found their way from Holland to England.

OPROEP TOT MEDEWERKING

De stelling dat het huidige damspel ontstaan is in 1723 aan het Franse hof, blijkt onhoudbaar; alle nieuwe sporen wijzen naar cultureel en maatschappelijk hoge kringen in Noord-Holland, eind 17de eeuw.

Ten einde de damgeschiedenis opnieuw te schrijven, wordt ieder met diepgaande kennis van deze periode, ieder in bezit van afbeeldingen over het damspel tot aan heden, ieder met kennis van scheepsinterieurs, ieder met kennis van het huiselijk leven van \pm 1700, en ieder ander die op enigerlei wijze tot het onderzoek kan bijdragen, opgeroepen zich in verbinding te stellen met A. van der Stoep, Prunuslaan 23, Rockanje, tel. 01884-2828.

RECTIFICATIE

De figuren 12 tot en met 14 bij het artikel „De Doddendaal te Ewijk” in de eerste aflevering van deze jaargang zijn, anders dan vermeld, opgemeten en getekend door de heer D. J. K. Zweers.

STICHTING OUDE GELDERSE KERKEN

De onlangs opgerichte Stichting Oude Gelderse Kerken is haar activiteiten dezer dagen begonnen met een actie om donateurs te werven.

In een aantrekkelijk uitgevoerd vouwblad dat in dit nummer is ingesloten, wordt de aandacht gevraagd voor haar streven: belangstelling wekken voor de historische kerken in Gelderland en de kerkelijke gemeenten steunen en adviseren bij het streven om de kerkgebouwen te restaureren en in stand te houden.

De Stichting is zelfs bereid bedreigde kerken over te nemen en ze, na restauratie, beschikbaar te stellen voor de eredienst of ze een andere zinvolle bestemming te geven.

Voor minimaal f 15,— per jaar kan men donateur worden van de Stichting. Welbewust draagt men hierdoor een steentje bij voor het behoud van de oude kerken in Gelderland. Maar bovendien ontvangt iedere donateur gratis een band, die regelmatig kosteloos wordt aangevuld met geïllustreerde artikelen over historische Gelderse kerken.

Aanmelding bij het adres van de Stichting Oude Gelderse Kerken, postbus 19 Dieren, waar ook alle gewenste informatie verkrijgbaar is. Gir.nr. 33 24 614 t.n.v. de Stichting Oude Gelderse Kerken te Arnhem.

de rijksoverheid vraagt

hoofd afdeling beeldende kunst (mnl./vri.)

voor het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk
t.b.v. het Rijksmuseum Twenthe te Enschede

Taak: beheer van de Afdeling Beeldende Kunst (voornamelijk schilderkunst nieuwere tijd); wetenschappelijke research; voorlichting en publicatie m.b.t. de verzamelingen; meewerken aan een actief tentoonstellingsbeleid op het gebied van oude, moderne en hedendaagse kunst.

Vereist: doctoraal examen kunstgeschiedenis, specialisatie schilderkunst nieuwere tijd. Aantoonbare belangstelling voor en kennis van moderne en hedendaagse kunst en bereidheid tot het werken in teamverband. Museumervaring strekt tot aanbeveling.

Salaris, afhankelijk van leeftijd en ervaring, max. f 3937,- per maand.

Het salaris is exclusief $7\frac{1}{2}\%$ vakantie-uitkering en een toeslag van max. f 45,- per maand.

Schriftelijke sollicitaties onder vermelding van vacaturenummer 5-1009/0172 (in linkerbovenhoek van brief en enveloppe) zenden aan de Rijks Psychologische Dienst, Prins Mauritslaan 1, 's-Gravenhage.

**gemeente
gouda**

stedelijke musea

directeur stedelijke musea

In verband met de pensionering van de huidige functionaris, met ingang van 1 februari 1976, wordt voor de stedelijke musea, omvattende het Catharina Gasthuis en het Pijpen- en aardewerkmuseum "De Moriaan" met belangstelling uitgekeken naar een bekwame opvolger.

Zijn taken

De bedoeling is, dat hij de algehele leiding krijgt over genoemde musea en zich intensief bezighoudt met de organisatie van tentoonstellingen en ontvangsten. Bovendien behoren het toegankelijk maken van de collectie middels catalogisering en het bestendigen van de goede plaats welke deze musea in binnen- en buitenland innemen tot zijn veelomvattende werkzaamheden. Daarnaast zal tevens de educatieve vorming en het nauwgezet voeren van de correspondentie tot zijn taken behoren.

Onze eisen

Naast een voltooide kunsthistorische opleiding zal hij dienen te beschikken over uitstekende contactuele, organisatorische en leidinggevende kwaliteiten. Een ruime ervaring in een soortgelijke functie is voor deze functie onontbeerlijk.

Salaris, afhankelijk van leeftijd en ervaring, tot maximaal f 4.568,- per maand.

Voorts

Betrokkenen dienen er rekening mee te houden, dat een psychologisch onderzoek deel uit kan maken van de selectieprocedure. De gebruikelijke rechtspositieregelingen zijn van toepassing, terwijl voor het verkrijgen van woonruimte in Gouda alle medewerking zal worden verleend.

Sollicitaties vergezeld van een recente pasfoto worden met belangstelling tegemoet gezien door burgemeester en wethouders van Gouda, Markt 1.